

***Inleiding op de reisnotities van
mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst,
Commissaris der Koningin, 1894-1928***

door Joep L.M. Baartmans-van den Boogaart

2001

INLEIDING

1 De aard van de aantekeningen

Commissaris der Koningin Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst heeft 33 jaren de tijd gekregen en benut om zijn provincie Noord-Brabant van a tot z te kennen: van Aalst tot Zundert. Meer dan 180 gemeenten bezocht hij op grond van zijn ambtsinstructie. Werkbezoeken staan nog steeds op het programma van CdK's, maar het is de vraag of ze er op zo'n levendige manier een persoonlijk verslag van bijhouden. Van Voorst deed dat. Een geluk voor zijn lezers! Want de bundeling van al die jaren vormt een prachtig document in verschillende opzichten.

De verslagen geven in hun geheel een beeld van het lokale bestuur in het eerste kwart van de twintigste eeuw in Noord-Brabant. In zijn gesprekken met burgemeester en wethouders komt alles aan de orde wat op dat moment belangrijk is in de gemeente, op basis van het jaarverslag dat elke gemeente voor de provincie moest maken.

Op zijn reizen wordt hij vergezeld door een ambtenaar die belast is met de controle van de wijze waarop de administratie is ingericht, de burgerlijke stand wordt bijgehouden, de raadsnotulen worden vastgelegd en de boekhouding door de ontvanger wordt verzorgd. Deze laatste was niet noodzakelijk gehuisvest in het gemeentehuis, maar kon ook thuis kantoor houden of op een andere plaats binnen de gemeente; voor de controle moest hij zich met alle stukken melden op het gemeentehuis. In de loop van al die jaren is sprake van drie provincie-medewerkers die meegingen: J.A. Klasens tot 1902, A. Verdijk tot 1920 en J.M.J. Robbers daarna.

Aan dr. L.M.H. Joosten te Goirle dank ik de volgende anekdote, opgetekend uit de mond van Tom Verdijk: zijn vader reisde in het volgrijtuig van de CdK naar Goirle. Daar vroeg hem de burgemeester (het zal J.B. Rens geweest zijn, die tussen 1913 en 1926 daar eerste burger was): 'Bende gij nie getrouwd? Dan weet ik een vrouw vur jou.' En hij wees Verdijk op de ongetrouwde fabrikantendochter Peijnenborg. Zij werd de moeder van Tom.

De verslagen geven ook een beeld van de persoon van de CdK. We leren hem kennen als een stevig bestuurder met uitgesproken opvattingen. Een jurist, met een groot gevoel voor recht, rechtvaardigheid en oprechtheid. Hij waardeert ondernemingszin, ergert zich aan besluiteloosheid, wordt boos om smoesjes, lijkt geamuseerd over sommige dorpsroddels, schudt het wijze hoofd over bekrompenheid. Is zelf recht door zee en in staat mensen hard op hun nummer te zetten. Dat gebeurt direct, of via een brief achteraf, wanneer hij het nodig geoordeeld heeft eerst nader onderzoek te laten doen naar de toedracht van een zaak. In Maarheeze is hij 10 oktober 1905 en ruim een maand later is hij er opnieuw, omdat de administratie niet in orde was en de secretaris onbekwaam. Van Voorst noteert echt boos te zijn geweest en dreigt de burgemeester 'dat ik hem wel zou vinden'. Tussentijdse aanwezigheid komt voor bij bijzondere omstandigheden: bij grote problemen, belangrijke openingen of bij koninklijk bezoek.

Hij verloochent zijn afkomst als Gelders edelman niet. Hij is geïnteresseerd in de manier waarop de gemeenten met de grond omgaan en wil exploitatiecijfers zien. Daar moet hij tot zijn ergernis soms een aantal keren naar vragen en als hij het gevoel heeft dat de burgemeester niet snapt wat hij bedoelt, legt hij nog maar weer eens uit hoe zo'n grondboekhouding moet worden opgezet. Hij adviseert in kwesties waarin de gemeente medewerking nodig heeft van de hogere overheden.

Er is enerzijds sprake van zeer hoog bezoek, wat blijkt uit de ontvangst die hem ten deel valt en uit de audiënties die hij verleent, anderzijds lijkt hij in staat om in gesprek met het lokale bestuur op een volstrekt nabije manier te praten over wat BenW bezighoudt. Zijn ervaring als burgemeester van Huissen zal hem daarbij zeker van pas zijn gekomen. Maar het hangt ook samen met zijn aard: hij is gesteld op goede manieren, maar heeft geen behoefte aan veel omhaal en vertoon. Van Voorst heeft een geheugensteun willen hebben, dat lijkt het wezenlijke karakter van dit archief. Met de aantekeningen tot zijn beschikking kon hij zijn volgende bezoek voorbereiden,

terugkomen op kwesties, informeren naar personen en naar ontwikkelingen. Zijn geheugen zal het lokale bestuur ongetwijfeld af en toe lelijk verrast hebben. Het antwoord op een aantal vragen die hij tevoren geformuleerd had, vulde hij in een paar woorden in; de uitwerking was voor 'thuis'.

Wat Van Voorst tot Voorst ons heeft nagelaten geeft een unieke kijk op de verhouding van een CdK tot het lokale bestuur, honderd jaar geleden. En een unieke kijk op de wijze waarop deze CdK dit onderdeel van zijn ambt vervulde. De talloze contacten die ogenschijnlijk weinig verband met elkaar hebben, vertellen samen het verhaal van een Brabant dat nog vooral dorps en zeer kleinschalig was, maar dat te maken kreeg met grote veranderingen. De commissaris die vanuit zijn positie met een open oog voor het geheel zich verdiepte in de invloed van die ontwikkelingen op de lokale gemeenschap, leverde met zijn werkbezoeken een eigen bijdrage aan de kwaliteit van de provincie in die dagen. Bestrijding van gedwongen winkelen, werkgelegenheid, structurele inkomsten voor de gemeenten door een verantwoord grondgebruik, bevordering van de coöperatieve gedachte, woningbouw, gezondheidszorg, onderwijs en nutsvoorzieningen, de noodzaak van samenwerking en herindeling, al deze onderwerpen komen ter sprake.

Hij wordt geïnformeerd over de zedelijkheid: hoe is het gesteld met het drankgebruik, de gedwongen huwelijken en met de buitenechtelijke kinderen? Een CdK als eerste burger in zijn provincie op reis en aan het werk. Het is fascinerend om met hem mee te gaan en van Aalst tot Zundert zijn bevindingen te volgen.

2 Het reizen

Voor de werkbezoeken waren in het algemeen uitsluitend de maanden rond de zomerperiode geschikt, alleen al vanwege de toestand van de wegen. De Commissaris beschikt zelf over een rijtuig, en vanaf 1912 ongeveer reist hij per auto, maar heel vaak verkiest hij tram of trein voor het hele dan wel een deel van het traject. Hij huurt vervolgens een rijtuig dat hem ter plekke moet brengen of de gemeente die hem ontvangt, heeft daarvoor gezorgd. In Ossendrecht was hij te vroeg door een verrassende oorzaak: Greenwichtijd, een verschil van twintig minuten met de hoofdstad van de provincie. Het stond de gemeenten in het begin van de twintigste eeuw nog vrij hun eigen precieze tijd te kiezen; het landelijk spoorwegnet maakte uniformering nodig.

Op weg naar Oostelbeers loopt de zware landauer die hij gehuurd heeft vast, vanwege de slechte gesteldheid van de weg naar het landgoed De Baast, waar hij een kennis een bezoek had willen brengen. Als hij zijn excuses aanbiedt voor zijn late komst bij burgemeester Smulders, reageert die met de lompe verzuchting: 'Ja Mijnheer, wij weten het wel, groote lui laten zich wachten.' Vier jaar later maakt Smulders zijn excuses. Ik veronderstel dat dit niet geheel spontaan gebeurd zal zijn, omdat de CdK zijn bezoek begon met de opmerking dat hij deze keer op tijd was. Ook zonder zijn aantekeningen zou hij zich dit voorval overigens stellig herinnerd hebben. Dat blijkt wel uit het feit dat hij zelf, achter op zijn schema in Tilburg, twaalf jaar later opmerkt aan het eind van dat verslag: 'Groote lui laten zich wachten!'

Uit alles blijkt dat hij een betrouwbaar man was die erop stond dat afspraken werden nagekomen. En hij verdroeg geen afzetterij. In 1901 gaat hij te voet van het station van Waalwijk naar het raadhuis, omdat de rijtuigverhuurder hem bij zijn vorige bezoek aan deze gemeente te veel heeft berekend.

Hij maakt lange dagen en gaat meestal naar meer gemeenten op één dag. Als hij voorziet dat zijn programma dat nodig maakt, vertrekt hij daags tevoren en logeert in een hotel. Of hij blijft logeren, als zijn werkbezoek zich uitstrekt over meer dagen in dezelfde omgeving. 's-Hertogenbosch, zijn woonplaats, is de enige gemeente waarvan in het archief geen melding wordt gemaakt, anders dan dat hij vanuit die stad vertrekt en er weer thuis komt. De andere gemeenten, 183 in getal tot 1920, mochten hem op gezette tijden verwachten. Zijn bezoeken brengen hem dus overal, door de bank genomen om de vier jaar, zoals voorschrift was. Een paar keer wordt melding gemaakt van een

ongeluk met het rijtuig of van autopech. Aan het Hinthamereinde in de hoofdstad schrikken de paarden in 1898 van de tram; het rijtuig wordt tegen een post geslingerd van het tramstation. Soms weet hij rijtuigpech te voorkomen door een heel stuk te lopen om de veren te sparen, zoals in Riethoven. Vraagt hij daarom wellicht in zijn openingstoespraak van de Statenvergadering van juli 1900 aandacht voor het agendapunt 'aanvraag van het arme Riethoven, om een verhardend weg'?

3 De ontvangsten

'Die harmonie, die belangstelling van de zijde der bevolking, kwam mij wel vreemd voor. Nergens in de gemeenten langs de Maas beneden Heusden had men op enige wijze sympathie betoond, behalve het uitsteken der vlaggen.' Dit merkt hij op na zijn eerste bezoek aan Andel. Vlaggen was dus gewoon, maar bij veel bezoeken hoorde ook een erewacht. 'Van de eerewacht waren er onderweg een paar van het paard gevallen, schijnbaar zonder zich te bezeeren', noteert hij in 1896 over Berkel. Een harmonie bij de ontvangst is heel gebruikelijk en soms zijn het er twee. Ze zijn niet altijd op tijd: in Etten-Leur komt hij in 1896 eerder aan dan verwacht: de harmonieën lopen achter hem aan en de klokken beginnen te luiden als hij er al lang is. Van Voorst tot Voorst heeft voldoende gevoel voor humor onder zulke omstandigheden. Over Nieuw-Vossemeer, waar men de klokken laat luiden bij aankomst en vertrek merkt hij op: 'Het gaf geheel den indruk van een begrafenis.' Hij volstaat er doorgaans mee droog melding te maken van de feiten, maar soms is er een ondertoon van geamuseerdheid.

Ook sprekers staan op het programma van het comité van ontvangst. 'De burgemeester vond het nodig een speech af te steken. Ik werd in eene kamer onder in huis ontvangen; het plafond van de Raadszaal was juist ingestort, en kon ik deswege dus boven niet ontvangen worden.' Dat was in Bladel in 1899. Zo inventief was men in Ravenstein 23 jaar later nog niet. Daar liet men de CdK weten dat hij niet ontvangen kon worden, omdat de raadzaal geveerd werd. Maar het meest typeert hem zijn reactie op de Boxmeerse ontvangst in 1897: 'Een zekere Peeters, een failliet leerlooier, iemand die zich zeer misdraagt, wien ik in 1896 eene jachtakte weigerde, en die er zich een door bedriegelijke voorgevens in Dieren wist te doen afgeven door Mr. Mollerus, hield een lange toespraak. Hij deed beter voor zijne vrouw en zijne negen kinderen te zorgen.'

Het zou geen moeite kosten voor elke plaats een aardig citaat te geven. In Oudenbosch grijpt de (te) hooggeplaatste gast in: 'Eene verhoogde zetel, waarop men mij wilde doen plaats nemen, liet ik wegruimen.' In Nuland houdt een jongen een toespraak die in zijn pet ligt: 'Allertreurigst!' Soms biedt een klein meisje een ruiker aan. Als daarbij ook een gedicht moet worden opgezegd, blijkt hoe zenuwslopend het bezoek is voor de gewone burgers die een officiële taak vervullen. Maar in Waalwijk stokt zelfs de stem van de burgervader als hij zijn gast toespreekt aan de dis. (Dat in alle zes de delen van dit archief geen burgermoeder voorkomt, behoeft geen toelichting.) Breda pakt de ontvangst stads, stijlvol aan en Luijcksgestel heeft nog een ereboog van de Sacramentsprocessie in de aanbidding. Ook bij het verlaten van de gemeente wordt gezorgd voor passende begeleiding. De CdK ondergaat het over het algemeen gelijkmoedig, is soms geamuseerd, maar licht gegeneerd als er te veel toestand ontstaat. Een beschrijving van de ontvangsten is hoofdzakelijk te vinden naar aanleiding van zijn eerste bezoek in een gemeente; ook voor hem zelf waren het toen nog nieuwe ervaringen.

4 Het verloop van het bezoek

Het schema van de bezoeken staat grotendeels te voren vast. In een standaardbrief die een week tevoren verzonden wordt, kondigt hij zijn komst aan.

BenW

Veruit de belangrijkste gesprekspartner is het college van BenW. Daarmee begint en eindigt hij doorgaans zijn werkbezoek. De CdK komt in feite om met de heren - geen dame in de wijde omtrek - de toestand in de gemeente door te spreken en te controleren. De burgemeester wordt geacht goed op de hoogte te zijn van alle relevante feiten, maar tot zijn ergernis moet de CdK weleens constateren dat het daaraan schort. Het heet dan dat de wethouder de burgemeester regelmatig 'tikt' [corrigeert], als er tenminste een wethouder is die beter op de hoogte blijkt te zijn. Hier en daar is het behelpen. 'De beide wethouders van Reusel waren twee boeren op klompen; met een van hen was nog al te praten', schrijft hij naar aanleiding van zijn eerste bezoek aldaar. De Commissaris heeft soms moeite het gesprek gaande te houden, - den tijd dood te praten, noemt hij dat - maar als er mannen tegenover hem zitten die hart hebben voor de zaak en kennis van zaken, dan is hij heel tevreden en gemoedelijk.

In 1906 noteert hij over Drongelen: 'Ik was dood op, terwijl ik met die boeren zat te praten; ik had groote moeite om mijn oogen open te houden; ik vrees, dat de menschen mijn vechten tegen de slaap hebben bemerkt.' Opmerkingen van dien aard komen verder in het dossier niet voor. Wel klaagt hij een enkele keer over onhandigheid van zijn gastheren. In Riethoven, een straatarme gemeente, hebben ze een fles wijn geleend van de pastoor in 1899. De CdK heeft daar geen behoefte aan en prefereert water. Dat vergeten ze hem te brengen. In Gilze brengt hij in 1896 zijn eerste bezoek. Het college bestaat uit 'drie oude versleten menschen; te zamen tellen zij 225 jaar.' Ze zijn te onhandig om hem de koffie en het broodje waarom hij gevraagd had en dat klaarstond, aan te bieden en hij gaat knorrend naar huis: 'Ontstemd over de houding van BenW verliet ik des avonds de gemeente.'

De al eerder genoemde wethouder Backx uit Alphen heeft zijn sympathie. In 1900 noemt hij hem een eenvoudige boer die uitsluitend over zijn koeien praat, maar die de burgemeester tot grote steun is. In 1911, als de man 83 is, is het 'bepaald een genoeg, met dien man te praten' en in 1916 vindt hij de wethouder nog altijd 'een flink en kras man, met wien het aangenaam is van gedachten te wisselen'. Er zijn wethouders met wie moeilijk te praten valt, omdat ze aan het verkindsen zijn of stokdoof. Op tijd opstappen was ook toen blijkbaar niet algemeen gebruikelijk. Het mooiste voorbeeld hiervan speelt in Waalre. Daar is wethouder Van Mierlo in 1911 nog in functie, 92 jaar oud. Hij wordt doof en men wil van hem af. De CdK maant de anderen hem dat eerlijk te zeggen en hem zodoende een echec bij de verkiezingen te besparen.

De Lindense wethouders kunnen in 1897 geen genade vinden in de ogen van de CdK: 'Daar vond ik de twee wethouders, Gerrits en De Wildt. Met hen en den burgemeester zat ik wat te praten. Ik kreeg van hen geen prettigen indruk; zuinig, gierig, koppig, echte Maaskanters!' 'Wethouder Mostermans is een ingebeelde dwaas; hij weet het alleen; de burgemeester heeft veel moeite met hem', luidt het oordeel in Nieuwkuijk, 1919. Maar natuurlijk zijn er veel gemeentebestuurders die volop nieuwe ontwikkelingen steunen, zoals wethouder Rijken uit Capelle die rond 1910 zelf een stoomzuivelfabriek heeft opgericht en, om een goed voorbeeld te geven, een landbouw cursus is gaan volgen.

Uit de grote hoeveelheid materiaal willekeurige voorbeelden kiezen heeft het nadeel dat de lijn uit het zicht raakt. Maar er is wel degelijk een lijn, die Van Voorst zelf uitzet: hij respecteert het lokaal bestuur en is een geïnteresseerd gesprekspartner. Hij adviseert, zegt waar het op staat of wat hij verbeterd wil zien. Zijn aantekeningen maken het hem mogelijk zonodig terug te komen op besproken problemen.

De Commissaris heeft een hoge opvatting van het burgemeesterschap. De goedmoedige toon waarop hij kan spreken over de wethouders ontbreekt waar het om de burgemeester gaat. Natuurlijk heeft hij met hen ook het meest te maken. Hij is belast met advies over hun benoemingen en herbenoemingen. Bij benoemingen speelt de financiële situatie van de sollicitant een rol. Hij filosofeert daarover bijvoorbeeld in Someren, in 1897, waar de fungerende

burgemeester het slecht doet. Zijn zoon zou geschikt genoeg zijn voor het ambt, maar aangezien die het grote huishouden van zijn ouders financieel moet helpen overleven, is dat uitgesloten. Daarvoor was het salaris van de burgemeester te klein. De jonge wethouder Bennebroek lijkt de CdK vervolgens de aangewezen man om burgemeester te worden: hij is zeer gefortuneerd.

Van Voorst verwacht van de burgemeester een toegevoegde waarde voor de plaatselijke verhoudingen en voor de belangen van de gemeenschap. In 1916, na een bezoek aan Baarle-Nassau merkt hij op: 'Burgemeester Mensen, sinds Juni 1914 als zoodanig in functie, schijnt mij niet de rechte man op de rechte plaats. Hij geeft mij den indruk van een lastig, nijdig mannetje, die er niet naar streeft, om moeilijkheden op vlotte geschikte wijze op te lossen, maar die van alles noodeloos eindeloze quaesties maakt. Hij geeft zich wel moeite, maar is peuterig en lastig, wanneer hij niet in alles zijn zin krijgt.' Een genuanceerd oordeel, maar het illustreert zijn spijt over een tegenvallend functioneren. 'Burgemeester Van Poppel is een baas; hij is een goed burgemeester, maar wil dat gaarne erkend zien; hij voelt zich erg. Door de bijzondere tijdsomstandigheden is hij in allerlei commissies gehaald; hij is daardoor wel wat erg over het paardje gebeurd; zijn wethouders hebben vrijwel niets te vertellen. Toch laat zijn beheer in vele opzichten te wenschen over.' Dit oordeel treft de burgemeester van Gilze in 1917.

Van Voorst is in staat terug te komen van een negatief oordeel. Zijn aantekeningen over Lith rond 1900 maken melding van het feit dat hij weigert te ontbijten ten huize van de burgemeester, omdat die oneerlijk heeft gehandeld met betrekking tot het verhuren van jachtrecht. Enige tijd later moet hij de burgemeester berispen vanwege zijn rol bij de verkiezingen en is hij bezorgd, omdat de verhouding met de secretaris zeer slecht is. In 1906 constateert hij echter met waardering dat de houding van de burgemeester sterk veranderd is en dat zijn gezag is gegroeid; hij helpt zo goed mogelijk het gezin van de overleden secretaris.

Zijn ingrijpen in Oirschot in 1920 heeft een wel heel bijzonder karakter. De burgemeester schittert door afwezigheid en geen wonder: de CdK heeft de burgemeester gedwongen de pastoor in de kerk te laten afkondigen dat de gelovigen geen haantjes, eieren enzovoorts meer mogen afgeven bij de burgemeester thuis.

Een citaat uit Nieuw-Vossemeer, uit 1900: 'De vette, viese burgemeester Mortelmans, zoowel als zijn secretaris Buijsen, maken een onaangename indruk.' Misschien is het in Oeffelt in 1909 nog ernstiger: 'De burgemeester maakt mij een ellendigen indruk; hij is geen knip voor zijn neus waard.' In 1905 was het hem al opgevallen: '... hij is wel de meest onbeduidende persoonlijkheid, die men zich kan denken.' Wegens bijzondere omstandigheden ontbiedt de CdK de burgemeester van Oudheusden op het Gouvernement, nog voor zijn eerste bezoek aan die gemeente. De man wordt beschuldigd van misbruik van dienstmeiden; beschadiging van het ambt vanwege zulke geruchten is de Commissaris onaangenaam. In Borkel agiteert de burgemeester tegen het nieuwe waterschap van de Dommel, rond 1920. Dat neemt Van Voorst hem zeer kwalijk: 'Agitatie, opzweepen van menschen die niet op de hoogte zijn, is geen kunst; men bereikt daarmee, dat de menschen wantrouwend worden; dat moet worden vermeden.' Bezwaren hoort de burgemeester met sterke argumenten bij de Staten in te brengen. Een bestuurslesje waar de burgemeester niet van terug zal hebben gehad en dat nog onverkort van kracht is, dunkt me.

Ook hier geldt: de voorbeelden zouden moeiteloos aangevuld kunnen worden, zowel de positieve oordelen als de negatieve. Maar waar het om gaat is dat Van Voorst tot Voorst naar voren komt uit deze gespreksverslagen als een man met oog voor de lokale verhoudingen en belangen, een man met humor, streng en scherp tegenover bestuurders die niet op een juiste manier bezig zijn met de juiste zaken. Hij is genuanceerd, maar zijn eigen taakopvatting en oprechtheid maken dat hij hoge eisen stelt aan anderen. Daarbij lijkt hij me meer begrip te hebben voor de tekortkomingen in wethouders dan voor die van burgemeesters. Was het wethouderschap op zichzelf al minder eervol dan het burgemeesterschap, om het geld hoefde men het al helemaal niet te doen: in Tilburg bespreekt hij met het college het probleem dat de vergoeding voor wethouders zo gering

is dat het bekwame mensen ervan weerhoudt voor deze functie te kiezen; daarover zijn de heren het volledig met elkaar eens.

Er zijn ook ontmoetingen met de raad gepland. 'De totaalindruk, dien ik van de leden van den raad medenam, was geen bijzonder gunstige: rijke, domme, koppige boeren', noteert hij in 1898 over het hoogste bestuursorgaan in Erp, maar overigens is over zijn indrukken in dit opzicht niet veel te vinden. Soms dineert hij met de raad van een stad, maar de voorwaarde is wel dat het niet gebeurt op kosten van de gemeenschap.

Audiënties

Bij elk bezoek is tevoren aangekondigd dat de CdK audiëntie zal verlenen aan wie zich aanmeldt. De belangstelling varieert: in steden als Bergen op Zoom en Breda of in Eindhoven maken officiële instanties of personen gebruik van de geboden mogelijkheid, beleefdheidshalve of uit zakelijke belangen; in de dorpen meldt zich vaak de pastoor met de kapelaan, maar ook de gewone burger die problemen heeft met de gemeente of iemand die een jachtvergunning nodig heeft. Nogal eens vermeldt de CdK dat de heren geestelijken slechts hun opwachting kwamen maken of niet veel te vertellen hadden. Maar het komt ook voor dat de pastoor invloed wenst uit te oefenen op de benoeming van een burgemeester of zich beklagt over diens functioneren, dan wel hem prijst. In Beugen komt kapelaan Van den Bichelaar op audiëntie, een uiterst onbeduidende persoonlijkheid, in de ogen van Van Voorst. Maar gelukkig is er intussen vrede in Beugen, in tegenstelling tot vijf jaar daarvoor, toen hij welhaast wanhopig werd van de klachten: 'Hoe het in Beugen moet eindigen weet God; men staat er zoo scherp mogelijk tegenover elkander...'

Soms voelt een oud-burgemeester zich verplicht op audiëntie te komen, zoals de heer Loeff te 's-Gravenmoer, 'een ruïne van een mensch; treurig om aan te zien'. Sollicitanten voor het burgemeesterschap dienen zich nogal eens aan en als een burgemeester of wethouder de CdK apart wil spreken, wordt ook hem audiëntie verleend. En uiteraard ook aan de notaris van Gilze in 1908, die voor de audiëntie zijn huis beschikbaar heeft gesteld en aldus gebruik maakt van zijn eigen gastvrijheid. Een aardig inzicht in het verloop van de audiënties biedt het verslag van het eerste bezoek aan Gilze, de gemeente die de CdK op die dag met honger verliet, terwijl hij er ook nog niets te zien had gekregen 'dankzij de onbeholpenheid van den burgemeester'.

'De audiëntie was zeer druk bezocht; de geestelijkheid uit Gilze, die uit Rijen en de pastoor van Molenschot kwamen samen binnen; eerst hield de pastoor van Gilze een speech, en marcheerde toen weg met zijne kapelaans; vervolgens deed de pastoor van Rijen hetzelfde, en daarna die van Molenschot. De doctor uit Gilze, de arts Ledel, vroeg om behoorlijk onderhoud van de wegen, en om een anderen burgemeester in de plaats van den tegenwoordigen versleten titularis [ambtsdrager]. Het lid der Staten Mol, kwam zijn opwachting maken. De notaris Schmid vroeg verplaatsing naar Tilburg. Wildenberg, hoofd der school, vroeg om eene vrije woning; zijne tegenwoordige woning had hij in gemeenschappelijk gebruik met de gemeente, die er raadhuis houdt. De directeuren van zangvereeniging en harmonie kwamen bedankjes halen voor hunne gezelschappen.' Die zullen ze wel gekregen hebben, want ze hadden een bijdrage geleverd aan de ontvangst.

Niet iedereen zal tevreden naar huis zijn gegaan na een bezoek aan de CdK. Als hij van mening was dat een klacht ongegrond was, zei hij dat onomwonden en als iemand zich bemoeide met zaken die hem niet aangingen, maakte hij dat snel duidelijk. Pater Weijers bleef er vergeefs op aandringen dat Van Voorst bij Gedeputeerde Staten zou bepleiten dat Zeeland grond moest verkopen aan Langenboom. De pater dreigde het de minister te zullen vragen. 'Ik heb hem toen uitgelachen, en gezegd, dat ik even goed aan den minister kon vragen om een aandeel in de bezittingen der Dominicaner orde; noch over het een, noch over het ander had de Minister te beschikken.' Vervolgens maakt de CdK korte metten met de pater: de bode wordt gebeld om hem uit te laten.

In Bladel heeft zich voor de audiëntie in 1899 de heer Van Sas aangemeld: de provincie heeft een strookje grond in gebruik dat hem rechtens toebehoort. De Commissaris gaat ter plaatse met hem kijken, met de kadastrale kaart in de hand en toont het ongelijk aan van de ander. Van Sas maakt zich zo woedend dat half Bladel toestroomt. Het gesprek moet worden voortgezet in een naastgelegen pand.

Het kwam ook voor dat niemand zich had aangemeld voor een gesprek met de hoge gast. In gemeenten waar hij zich prettig kon verstaan met BenW leverde dat geen probleem op, maar het kostte ook wel eens moeite de gewonnen tijd gevuld te krijgen.

Uitstapjes

Behalve de audiënties stonden ook bezoeken aan bedrijven, ontginningen of scholen op het programma. De Commissaris toont zich dan zeer geïnteresseerd en laat zich in detail alles uitleggen. Of het nu gaat om de werking van de suikerfabriek of de aanleg van een haven, het waterwingebied of een leerlooierij, de Philipsfabriek, een elektriciteitscentrale, een zinkfabriek of een nieuwe school of kerk, hij lijkt plezier te hebben in de mogelijkheid deskundige uitleg te krijgen over interessante processen en doet er helder verslag van. Vanuit Uden gaat hij in 1922 naar Peelsche Heide, waar een nederzetting ontstaat van veertig woningen. Ruim tien jaar tevoren heeft hij al opgemerkt: 'Jammer, dat al die gronden zoo ver van de kom liggen; ongeveer twee uur; daar woont geen God of goed mensch, daar in die afgelegen heide.' Ach nu, in 1922, weet hij hoe ver zijn heide is: 'Het was voor mij eene warme wandeling, bij sterken zon, geen wind, zeker 85° in den schaduw, minstens tweeënehalf uur.'

Zijn grote persoonlijke belangstelling voor grondexploitatie blijkt op veel plaatsen. In zijn verslag uit 1923 over Giessen levert hij een overzicht van de kostenopzet van de grienden, die haast niets meer opbrengen. Per hectare kost het onderhoud van drie jaren ± 165 , minus een opbrengst van $\pm 4,5$ in het tweede jaar. Grondlasten en waterschapslasten, gevoegd bij de lage houtprijzen, dat alles leidt ertoe dat de griendgronden worden omgezet in weiland. Erg jammer voor de bevolking die in de winter een boterham verdiende in de grienden. Technische processen, maar ook de omstandigheden van de werknemers hebben zijn aandacht. Hij moet in al die jaren een enorme kennis hebben opgebouwd op veel terreinen; zijn gesprekspartners konden rekenen op een open oog en oor voor hun werkzaamheden. Dat gold voor het gemeentebestuur, voor de mensen die hem wilden spreken tijdens de audiëntie en voor degenen die hij buiten het gemeentehuis met een bezoek vereerde.

Onder deze laatsten vallen ook privé-personen. In Bokhoven is er voor zijn visite een bijzonder aanleiding: de vrouw van de burgemeester is bevallen van een levenloos kindje bij de Deutsche Zusters in 's-Hertogenbosch, bij wie ze bewusteloos binnen gebracht was. Ze is sinds kort weer thuis, bij haar man en hun twee dochttertjes van acht en twaalfjaar. Dat hij bij een burgemeester aan huis komt is overigens gebruikelijk. Bij het ontbijt of de lunch treedt de vrouw van de burgemeester op als gastvrouw, wanneer de CdK althans zo'n uitnodiging aanvaard heeft. In Heeze houdt de burgemeestersvrouw de speech bij het ontbijt, tot verbijstering van Van Voorst die dat vijf jaar later vermeldt, als hij opnieuw geconstateerd heeft dat zij de broek aanheeft.

In Dieden zet men hem in de burgemeesterswoning 'een kop koffie en een stuk mik' voor. Ik heb de indruk dat hij dat plezieriger vond dan wat hem in Rijswijk overkwam. 'De burgemeester wist het zoo te draaien, dat ik met hem naar zijne woning, "Het Slot" moest. Zijne vrouw zat me daar op te wachten; poesmooi aangekleed; ik moest er een vleeschpasteitje gebruiken en een glas port drinken.' Een 'veel te mooi warm ontbijt' valt hem ten deel in Etten bij burgemeester Van Glabbeek thuis. Een heer van stand; heeft te Brussel en Amsterdam gewoond, is architect. 'De burgemeester is een flink man; misschien te flink; de booze wereld zegt, dat Willem II zijn vader was.'

Het komt voor dat mensen uit de persoonlijke kennissen- of werkkring worden bezocht. Daaronder valt het bezoek aan De Roy van Zuidewijn in Capelle in 1896, en aan de 95-jarige freule Van Tuyl van Serooskerken in Heeze in 1900, aan wie hij belooft terug te komen als ze honderd wordt. In 1915 maakt hij in Heeswijk mevrouw Wagenaar, de vrouw van de griffier der Staten, gelukkig met zijn bezoek, want ze kan met niemand een behoorlijk gesprek voeren, omdat in dat dorp geen burgers wonen. Ze klaagde bitter. De CdK zal haar wel niet het gezelschap aanbevelen hebben van de kasteelheren van Heeze: de Van den Boogaerdes worden immers harteloos, moreel zeer laagstaand genoemd. In Eersel gaat hij op visite bij juffrouw Mirandalle, een Amsterdamse dame die voor de gemeenschap veel goeds doet, en in Heesch bezoekt hij de zieke gedeputeerde Wolters.

Zijn dagen waren zeer gevuld, zoveel is zeker. Zijn rol wisselde sterk, afhankelijk van met wie hij te maken had. Hoge gast van de bevolking als geheel, vraagbaak, controleur en adviseur van het gemeentebestuur, toeverlaat bij problemen van allerlei aard en schaal, leergierig bezoeker van bedrijven of instellingen, aanwezig om vriendschap of troost te bieden. En soms een bezoek waarbij hij én de pastoor én de burgemeester hard moest vallen. In 1912 in Oudenbosch liet hij de pastoor weten dat hij met diens 'distinguo's' [kanttekeningen] niets te maken had en de burgemeester antwoordde hij zo scherp dat die verder zijn mond houdt. Zo ging hij om met de werkbezoeken die hij aflegde. Werkbezoeken van de Commissaris der Koningin bestaan nog steeds, maar om de vier jaar al die meer dan honderdtachtig gemeenten, met de reisbeperkingen van honderd jaar geleden... Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst had het volste recht anderen op hun plichten te wijzen.

5 Het raadhuis / de secretarie / het personeel

In veel verslagen komt de toestand van het raadhuis ter sprake. Toestand in de zorgwekkende zin van het woord. De kleine tot zeer kleine dorpen waren niet in staat behoorlijke huisvesting voor de bestuursactiviteiten, de secretariwerkzaamheden en het archief te verzorgen. Een gehorig herbergzaaltje dat dienst deed bij besloten vergaderingen was geen uitzondering. In Aalst is het raadhuis zodanig vergeven van de mieren dat men er in ernst over spreekt het om die reden af te breken; in het nieuwe raadhuis, aanbesteed in 1911, blijkt wel plaats te zijn gemaakt voor mestopslag, maar alleen in de raadszaal kan gestookt worden en er is te weinig kastruimte. De secretarie van Aarle-Rixtel is, in de woorden van de CdK, meer dan vuil en smerig, de secretaris noemt hij een echte vuilpoes. In Gemert is een jongeman van dertig jaar die er niet in slaagt het diploma voor secretaris te halen. 'Vermoedelijk een schipbreukeling op de levenszeel'

Dat in Alphen in de burgemeesterskamer niet het portret van het staatshoofd hangt, maar dat van de paus (want dat zien de mensen graag, zegt de burgemeester) is een kleinigheid, maar de hoge gast verbaast zich er wel over. In Andel is het raadhuis te klein voor het ontbijt en wijkt men uit naar de herbergkamer. Natuurlijk is het niet overal zo erg, maar reeds de eerste letter van het alfabet leidt tot deze opsomming van ondeugdelijke zaken. Zevenbergen, om maar even door te steken naar de laatste letter, deugde ook niet, maar daar had de burgemeester zelf voor gezorgd: een afsluitbaar extra kamertje voor echt gezellig bezoek. Lastig waren combinaties met de woning van het schoolhoofd of de veldwachter, of met een winkel.

In kleine dorpen bestond het secretariepersoneel uit de secretaris, de ontvanger, een klerk. Uiteraard hangt het aantal personeelsleden samen met de grootte van een gemeente. Verder is de veldwachter in dienst van de gemeente en staat het personeel van de openbare school op de loonlijst. In Asten werken in 1920 een secretaris, een hoofdambtenaar, een schrijver en een volontair. 'Die mensen hebben natuurlijk geen voldoende werk; zoo worden luitaards gekweekt!'

Verdijk, die de CdK begeleidt, vertelt hem na afloop dat ook de veldwachter van Asten nog klerkenwerk doet. In Beek en Donk berispt de CdK de secretaris wegens onvriendelijkheid tegen Verdijk, omdat het ook bij het vorige bezoek het geval is geweest. 'Het werk ter secretarie lijkt

nergens naar; Verdijk was bepaald geïndigneerd.' Dat was in Dongen in 1908. Als hij erg tevreden is over de secretaris, meldt Van Voorst het ook. In 1921 maakt hij Fijnaart en Dinteloord het compliment dat daar de secretarieën het best in orde zijn van alle gemeenten die hij dat jaar tot dan toe bezocht had; een jaar later zegt hij dat over Wanroy.

Een aantal keren is sprake van ernstig tekortschieten en bedrog, zoals in Dieden aan het einde van de negentiende eeuw. De secretaris is daar weliswaar hoofdschuldige, omdat hij liegt en bedriegt, maar omdat de burgemeester tekort is geschoten in toezicht, kost het ook hem zijn baan. In 1899 klagden drie Helmondse raadsleden die tevens statenlid zijn over de secretaris; hier leidt het tot een formele berisping aan het adres van de burgemeester.

Tijdens verschillende audiënties komt een notaris klagten over inkomstenderving, omdat de secretaris aan 'zaakwaarnemerij' doet. Er is vaker sprake van bijverdiensten. In Diessen is de secretaris in 1899 tevens brievenaarder. Van Voorst wil weten wat hij daarmee verdient. Hoogstens f. 260,- dat mag geen naam hebben, vindt de functionaris. 'Ik gaf hem daarop te kennen dat ik f 260,- een groot bedrag vond. De secretaris woont ten huize van zijn oom, den ongehuwden burgemeester; hij heeft zijn eigen dogcar en paard, en voelt zich een heel heer.' De man wordt gepasseerd voor het burgemeesterschap en maakt het vervolgens uit frustratie de burgemeester heel lastig.

De stap van secretaris naar burgemeester was overigens heel gewoon en burgemeesterschap en secretarisfunctie zijn vaak in één persoon verenigd, evenals de functie van secretaris en ontvanger. In 1900 zijn 44 burgemeesters ook secretaris, en 42 secretarissen ook ontvanger. In Empel had de secretaris wel een reden om promotie te willen maken. Hij mag daar even opdraven om een glas Rijnwijn aan te bieden aan de gast. Hij haalt de fles uit de kast, ontkurkt die en kan weer gaan. 'Het had er veel van, alsof de secretaris de huisknecht van den burgemeester was.'

Er waren er uiteraard die voor zichzelf wel eens een fles ontkurkten. In Haps is sprake van een secretaris die 'om zoo te zeggen in het bier gestikt is'. Dat was in 1897. De burgemeester zelf belooft daar in 1922 bij handslag dat hij geen druppel sterke drank meer zal gebruiken, alleen van tijd tot tijd een glaasje bier. 'Ik hoop dat mijne vaderlijke berisping eenig nuttig effect moge hebben!'

De Commissaris is attent op de omstandigheden waaronder het archief wordt bewaard en schroomt niet daarvoor een zolder te beklimmen of hier en daar een kast open te trekken. Vrolijk wordt hij daar doorgaans niet van, want het schort zowel aan ordening als aan fysieke zorg. 'Een gedeelte van het archief staat te verspochten', constateert hij in 1923 in Esch. In Sint-Oedenrode bederft hij zijn handschoenen, zo vuil zijn de stukken. Een voorbeeld uit Berlicum spreekt 'archiefdelen': 'Aan de beschrijving van het oud archief is niets gedaan; het is eigenlijk meer dan erg, zoals het, als een hoop vuile rommel in een kamertje op zolder opgetast ligt.' Het archief van Drongelen werd vroeger bewaard in een 'dorpskist', die bij toeval werd gevonden in het huis van een voormalige gemeenteontvanger. Die kist bevindt zich in 1919 ten huize van de secretaris Van der Schans. De CdK is van mening dat geprobeerd moet worden het archief weer in het gemeentehuis terug te krijgen, waar het naar zijn aard behoort te berusten. Hij stuurt er Vincent Cleerdin op af, die door de provincie was aangewezen voor controle op het archiefwerk.

Een aantal gemeenten klaagt erover dat de rijksarchivaris mr. A.C. Bondam gemeentearchieven heeft meegenomen om ze te ordenen, maar dat hij ze niet terugbezorgt. Overal bepleit Van Voorst goede kasten en dozen voor het archief. Daar heeft hij duidelijk reden voor. In Gassel ontdekt hij een mussennest als hij, na inspectie van de archiefkast, een andere kast opent. De burgemeester van Borkel vervaardigt de dozen zelf, dat scheelt nogal in de kosten: hij doet het voor 71/2 cent per doos! Natuurlijk zijn in veel gemeenten zowel de raadzaal, als de huisvesting van de secretarie als het archief in orde en op orde.

Het gevaar van vermelding van de zaken waaraan de CdK zich ergert, is dat de indruk kan ontstaan dat het over het algemeen een onverantwoorde toestand was. Ook hier, zoals bij de andere onderwerpen, kan het bijzondere niet staan voor het algemene, maar de bijzonderheden zijn toch met elkaar typerend voor het amateurisme en de kleinschaligheid in de provincie, honderd jaar geleden. Onder zodanig gebrekkige omstandigheden in de organisatie is kwaliteit extra afhankelijk van de inzet van individuen.

6 De lokale politiek

Er zijn voor de periode Van Voorst drie belangrijke jaartallen als het gaat om verkiezingen: in 1896 kregen veel meer mannen dan voorheen kiesrecht, in 1917 werd het algemeen en in 1919 verwierven ook vrouwen kiesrecht. Vermelding verdient hier derhalve mevrouw Swane-Fritsen, raadslid in Waalre in 1924, de enige dame die in deze positie in de verslagen voorkomt. Lokale kiesverenigingen van de landelijke partijen zorgden voor kandidaten, maar hoewel Brabant zeer volgzzaam de stemmen leverde voor de katholieke Kamer- en Statenfractie, kon natuurlijk lokaal gemakkelijk een aantal kandidaten op persoonlijke populariteit in de raad komen via plaatselijke kiesverenigingen of persoonsgebonden lijsten.

In 1911 noteert de Commissaris: 'De partijschappen in Eersel zijn thans van geene beteekenis meer; Van Buul, die steeds agiteerde, is overleden, in den drank gestikt.' In 1913 meldt de burgemeester van Vierlingsbeek dat zich feitelijk niemand met een raadsverkiezing bemoeit. De burgemeester moet er zelf voor zorgen dat er lijsten worden ingeleverd. Dat lijkt een uitzonderlijke situatie. Natuurlijk vormt de samenstelling van de raad onderwerp van gesprek, vooral als er verkiezingen zijn geweest. Arbeiders en middenstanders eisen in deze periode raadszetels op en laten zich niet meer vanzelfsprekend door de elite vertegenwoordigen. Dongen in 1917: 'Het spant hevig bij Raadsverkiezingen; de machthebbers hebben te laat ingezien, dat de arbeiders eene macht vormen, waarmede moet worden rekening gehouden.' Bij tussentijds vertrek van een raadslid hoeft lang niet altijd gestemd te worden; dan is de opvolger bij voorbaat door iedereen geaccepteerd. Het is een blijk van politieke rust in de gemeente.

Als een gemeente uit verschillende stadswijken, dorpskernen of gehuchten bestaat, controleert Van Voorst of die situatie afgespiegeld wordt in de raad. In 1902 spreekt hij zelfs over de plicht van een billijke verdeling over de verschillende gedeelten van de gemeente in Maashees. In Bergeijk komen in 1911 vijf van de zeven raadsleden uit de kom. De CdK vindt dat men misbruik maakt van de meerderheid op deze manier. De burgemeester kon rechtstreeks persoonlijk betrokken zijn bij de plaatselijke verkiezingen. De gemeentewet van 1851 bepaalde dat bij voorkeur een inwoner uit de gemeente burgemeester zou worden. Dat waren doorgaans mensen die al actief waren in de plaatselijke politiek. De bestuurders - burgemeesters, maar ook wethouders - komen soms generaties lang uit een klein aantal families. Burgemeesters konden raadslid blijven of worden en konden dus ook 'vallen', ofwel hun raadszetel verliezen.

In Moergestel werd in 1920 de burgemeester 'uitgegooid', omdat hij een onderwijzer met landbouwakte had benoemd ten koste van leerkrachten uit Moergestel. "*Inde irae*", noteert de CdK, ofwel: vandaar de boosheid. In het belang van de gemeente kon de Commissaris iemand van buiten benoemen. Dat deed hij zonnodig bij verziekte verhoudingen. Een vreemdeling moest dan extra gezagvol kunnen optreden. Bij benoeringen in de steden maakten sollicitanten van elders om andere redenen kans op benoeming. In Breda bijvoorbeeld werd het nodig geacht iemand van naam te benoemen, met contacten in belangrijke politieke kringen.

Burgemeesters gedroegen zich niet altijd naar behoren in de verkiezingsstrijd. Het gebeurde dat de veldwachter erop uitgestuurd werd om stemmen te ronselen of om stemming te maken tegen een de burgemeester onwelgevallige kandidaat. Na zijn bezoek aan Baarle-Nassau in 1924, waar zich zoiets heeft voorgedaan ten nadele van een aardige, goedwillende wethouder, vraagt Van Voorst zich na zijn onderhoud met burgemeester Mensen af: 'Zal mijne zeer ernstige reprimande

verbetering brengen in den bestaanden ongelukkigigen toestand? Ik hoop het van heeler harte, maar ik vrees met groote vreeze van niet.' Per slot van rekening heeft hij hier te maken met een eerste burger die hij een 'kwaadaardig nijdig ventje' vindt, die alles en iedereen 'masregelt'.

Maar er zijn nog andere wantoestanden bij gelegenheid van de verkiezingen en een ervan is het kopen van stemmen met drank en/of sigaren. In Vessem maar ook elders heet dat: 'er is braaf getraceerd'. Braaf is anders; de CdK bedoelt dan ook dat er duchtig is geschonken. In Loon op Zand is sprake van een Bacchanalenboel in 1900. Hangt dat samen met het oordeel dat de mensen er in hun hart socialistisch zijn, terwijl de rest evenmin deugt? Zo althans luidt de analyse vier jaar later. Maar nog eens vier jaar later schijnt het met het socialisme gedaan; de onderwijzer die aanstichter was, is naar Indië gegaan. Of de rest intussen deugt, wordt niet verteld. Zeelst 1900: Bazelmans gaf zoveel drank bij de verkiezingen (1900) dat vrouwen dronken langs de weg lagen in de Heistraat. De CdK vraagt hoe het zit met de zuiveringseed, maar krijgt smoesjes als antwoord. In Baardwijk verdwijnen de boeren uit de raad wegens tracteerplicht, wordt in 1908 vermeld. In Moergestel wordt kort en bondig samengevat in 1903: 'Vroeger waren de kasteleins de baas bij de verkiezingen.'

De Commissaris en de dagelijks bestuurders van de gemeenten bekijken de weinige socialistische arbeiders in de raad en daarbuiten met zorg en wantrouwen. Wantoestanden op het gebied van huisvesting of arbeidsomstandigheden bevorderen het socialisme, daar toont de Commissaris begrip voor, maar als de socialistische aanhang slinkt, constateren hij en het college van BenW met opluchting dat de geest weer in orde lijkt in een gemeente. Schamper noteert Van Voorst over Woudrichem 1919: 'De menschen werden opgeruid door S.D.A.P.ers; ze hebben recht op een menschwaardig bestaan, of per jaar op minstens f 3.000! Toen de S.D.A.P.ers gelegenheid kregen om practisch hulp te bieden door lid van het Steun Comité te worden, waren de Heeren niet thuis.' In De Werken [bij Sleeuwijk] hoort de Commissaris in 1924 tot zijn verbazing dat het socialistisch staten- en raadslid Gulden een orthodox gelovig man is. 'Hij laat een dominee, die dus net zo'n 'mixtum compositum' ['gemengde samenstelling' of wellicht hier: 'vreemd mengsel'] is, voor de partij propaganda maken!

In Oud en Nieuw Gastel zitten in 1925 vijf arbeiders in de raad. Die kennen de waarde van het geld niet, en leggen druk op de belastingen.' GS zullen nog remmend moeten optreden', veronderstelt de CdK. Arbeiders steunen immers meer op de overheid en zorgen minder voor overleven in de winter. In datzelfde jaar heet de meerderheid van de Roosendaalse raad 'zeer democratisch aangelegd'. Maar de raad neemt daar onzinnige besluiten! De socialistische spoor mannen moeten het besturen in de ogen van de hoge bezoeker blijkbaar nog leren. Het lukt dus niet altijd om de juiste stuurlieden aan het roer te krijgen.

Wanneer kortzichtigheid en zuinigheid het beleid bepalen, gaat het in alle opzichten slecht, zoals in Someren rond de vorige eeuwwisseling. Er komt een provinciaal onderzoek en een der wethouders neemt ontslag. Hij wenst geen verantwoordelijkheid te dragen voor de ellendige toestand van de gemeente. Zijn collega-wethouder, Bennebroek, heeft daar geen last van: in 1916 zit hij vijftig jaar in de Somerense raad. Het bezoek aan Hoeven in 1921 is niet de enige gelegenheid waarbij Van Voorst te grote zuinigheid die voortkomt uit kortzichtigheid, met ergernis constateert: 'Zuinig, dood zuinig is de hoogste wijsheid van den Gemeenteraad!' Naar ik geloof, bedriegt hier de zuinigheid dikwijls de wijsheid', zo drukt hij zich op een andere plaats uit. De CdK houdt duidelijk meer van ondernemingszin en durf

De kleinschaligheid van het politieke bedrijf van honderd jaar geleden is logisch, gegeven de hoeveelheid gemeenten en het gering aantal inwoners per gemeente. De aard van de gesprekken verandert niet in de dertig jaren dat de Commissaris zijn bezoeken aflegde. Maar rond 1925 waren de wegen verbeterd en de verbindingen uitgebreid, werkte de PNEM, was de boerenorganisatie in de dorpen een machtsfactor, was in de steden en de dorpen de industriearbeid in de plaats gekomen van veel thuisarbeid, waren veel beroepsgroepen georganiseerd, waren er

Kruisverenigingen en rioleringen, bloeide het bijzonder onderwijs, was er een netwerk van middelbare scholen aan het ontstaan, werkte de vee- en vleeskeuringsdienst goed, was er algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, was de huisvesting voor velen wezenlijk verbeterd. Die ontwikkeling valt te volgen via de verslagen van de Commissaris. Het is het verhaal van het dagelijkse leven van de toen zeer vele gemeenten in Brabant. Na 1920 waren er dat wat minder, maar 't waren er nog altijd veel.

7 Herindeling

De argumenten voor of tegen herindeling waren in het begin van de twintigste eeuw niet heel anders dan nu. En het beoogde doel was ook toen: versterking van het lokale bestuur. In 1919 gaat er een circulaire uit van het provinciaal bestuur die de beleidslijn formuleerde dat gemeenten niet kleiner moesten zijn dan drieduizend inwoners. In de jaren daaraan voorafgaand komt het onderwerp bij Commissaris Van Voorst tot Voorst stelselmatig aan de orde en polst hij de gemeentebesturen over mogelijke samenvoegingen. Waar het tot concrete voorstellen kwam, moest ingevolge de gemeentewet het voorstel ook goedgekeurd worden door een commissie, die speciaal hiervoor gekozen werd door de kiesgerechtigden voor de gemeenteraad, en waarvan de burgemeester voorzitter was, de zogenaamde dubbele raad.

De problematiek is voor de steden anders dan voor de dorpen. De steden komen grond te kort voor woningen of industrievestiging; dan lijkt annexatie een logische oplossingsrichting. Dat doet zich ook voor buiten algemene beleidslijnen om. Zo is er rond de eeuwwisseling sprake van een mislukte herindeling van Breda. Van Voorst tot Voorst houdt ook op dit terrein niet van half werk: hij gaat persoonlijk kijken en concludeert dat Breda niet genoeg vraagt. Speelde ook toen al bij de bestuurders van die stad het probleem van het eigenlijk noodzakelijke tegenover het politiek haalbare?

Aan het verhaal van Strijp valt duidelijk te illustreren hoe de stadsontwikkeling van het kleine Eindhoven dit dorp overstroomde. Ook de andere dorpen om Eindhoven heen ondervonden de gevolgen van de industriële ontwikkeling en hielden geen stand.

In de kleine dorpen overweegt de financiële nood als argument voor opschaling. Geen grond en onvoldoende belastinginkomsten bij gebrek aan rijke inwoners; dat leverde een armoede op die het bestaan van de gemeente bedreigde, omdat de bestuurskosten niet gedragen konden worden. Maar met wie dan samen te gaan? In de discussies daarover speelden de bezwaren van of tegen de buurgemeenten op: de Andelse arbeiders zouden er grote problemen mee hebben als mensen uit Giessen en Rijswijk in Andel werk zouden vinden. Zelf armer worden door een buurman die niet rond kon komen te omarmen: al te goed was ook in het eerste kwart van de twintigste eeuw al buurmans gek. Of de inwoners van die andere gemeente zijn te stads, dat past niet bij ons soort mensen. Of die van Hoogerheide zijn polderwerkers en dus niet welkom in Huybergen. Of: er zijn andere zeden en gewoonten, omdat de mensen van de industrie leven, zoals in Hilvarenbeek, een schrikbeeld voor de Diessense boeren.

Cromvoirt werd zo verscheurd door partijenschappen dat het dagelijks bestuur samenvoeging bepleitte om aan de misère een einde te maken. Paijmans, directeur van de Boerenleenbank, dwong daar in 1923 de mensen die hij voorschotten had gegeven om op hem te stemmen, anders moesten ze de voorschotten teruggeven. De pastoor stond volkomen achter dit heerschap en samen waren ze op de dag van de verkiezingen de hele dag in de raadzaal of op een andere centrale plaats in of voor het gemeentehuis. Paijmans werd overigens wel bekeurd voor dit gedrag, maar burgemeester Van Rijswijk en wethouder Van der Meulen 'waren sterk onder den indruk van al dat gebeuren'.

In het licht van de wens uit het jaar 2000 van de Ravensteinse raad om de gemeente op te heffen, is het welhaast schrijnend wat de CdK in 1922 over deze omgeving schrijft: 'Nu er kans bestaat,

dat Deursen zal vereenigd worden met Ravenstein, veroorlooft men zich allerlei uitgaven: men gaat electriciteit nemen! En men gaat de wegen nog eens bijzonder in orde maken, iets, waarvoor men f. 2.000 gaat leenen! Ravenstein is er later goed voor!' 'In Ravenstein schijnt men te vrezen, dat bij eene vereeniging van de omliggende gemeenten met Ravenstein de boeren-Raadsleden voor Ravenstein geen geld zullen willen beschikbaar stellen; van daar dat men, zoo lang men nog in eigen huis de baas is, daarvan gebruik maakt om het Raadhuis nog eens goed onder handen te nemen'. En het dorpse Huisseling vreest stadse overmacht van de zijde van Ravenstein. Arm stadje, toen en nu.

Samenwerking zoeken met het grotere Valkenswaard kan gebruikt worden als een argument voor herindeling, vreest men in Dommelen. Vrijhoeve-Capelle bepleit in 1921 vereeniging met Capelle en Sprang. Ze hebben veel gemeenschappelijke belangen: één boterfabriek, landbouwvereniging, Groene Kruisvereniging, diaconie, armbestuur.

Aparte vermelding verdient Zeelst. Vanaf 1916 is er sprake van samengaan met Oerle en Veldhoven. Het Tweede-Kamerlid Jef Wintermans, landbouw pionier, heeft wel zin in een 'burgemeesterijtje', als hij door de herindeling van Stratum geen wethouder meer is. Hij meldt zich bij de pastoor. Die blijkt niemand op het oog te hebben voor de vacante burgemeestersplaats en juicht de komst van het Kamerlid van harte toe. De minister vindt het prima, als de CdK geen bezwaar heeft. Die informeert nog even of Wintermans er Oerle niet bij wil nemen, maar dat wijst deze af. Blijkbaar is het in dat gesprek niet gegaan over de tijdelijkheid van de functie. Was het vanzelfsprekend voor de CdK dat Wintermans op de hoogte was van het plan tot herindeling? Wintermans wordt geïnstalleerd. En dan vertellen de wethouders hem pas dat Zeelst waarschijnlijk niet lang meer zelfstandig zal zijn. Wintermans is zo kwaad dat hij een benoeming in Nuenen voorbij laat gaan om de gemeente te straffen met een wachtgeldverplichting die tien jaar zal duren.

Er is verrassend veel herkenbaars in alle argumenten en elementen voor wie sinds het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw de discussie over dit thema in Noord-Brabant heeft gevolgd. Commissaris Van Voorst tot Voorst dacht actief mee en was voorstander van oplossingen die tegen de tijd bestand zouden zijn. Hij zag het proces tot zijn spijt soms mislukken, wanneer het verzet te groot was. Veel voorstellen uit het begin van de jaren twintig zijn uiteindelijk niet, of veel later, of anders uitgevoerd.

8 Werk

Als bron van inkomsten nam de industriearbeid in de onderhavige periode sterk toe, en uiteraard verdienden zeer velen de kost in het kleinbedrijf, maar het ligt toch voor de hand om allereerst te kijken naar de landbouw als middel van bestaan. In Noord-Brabant lag daarin bij het begin van de twintigste eeuw 40% van de werkgelegenheid.

Land- en tuinbouw

De opkomst van de boerenorganisatie maakte het de boeren mogelijk in te spelen op de stijgende welvaart. Dit is niet de plaats om een schets te geven van die ontwikkelingen, maar de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, opgericht in 1896, is indirect aanwezig in veel verslagen. Sparen en lenen bij de bank, voorlichting en landbouwonderwijs, coöperaties en associaties, zuivelfabrieken: je ziet de organisatie ontstaan en groeien. Ze komt vooral ten goede aan de kleine boeren.

Aan het eind van de negentiende eeuw is de landbouwcrisis die in 1880 was begonnen, nog voelbaar. Uit het verslag van 1898 Geffen: 'Het gaat den boeren - naar notaris van Heeswijk mij mededeelde - ongelooftelijk slecht. Bij de boerderijen ligt niet meer dan een tot hoogstens vijf hectare land; de rest moet bijgepacht worden; zoowel bouwland, als weiland en hooiland. De

mensen jagen [de prijs van] dat land tegen elkaar op en maken elkander arm en ongelukkig. Het is niet te zeggen, hoe zuinig die tobbers leven, zelfs wat een armoede zij lijden, hoeveel zij in werkelijkheid te kort komen. Zij hebben het materieel veel slechter dan het bedelvolk, dat langs de huizen schooit om een boterham.' Bokhoven behoort aan Graaf de Mirepoix uit Parijs. De pacht gaat naar de meest biedende. 'Hun land blijft lang koud, zuur en wreed', schrijft de CdK.

Een probleem voor de boeren is dat ze geen arbeiders kunnen krijgen. 'Geen wonder dat ze elders werk zoeken', merkt Van Voorst op in 1900 in Herpen; het loon is 's zomers 40 cent per week, 's winters 25 cent, met kost. In Capelle heeft wethouder Rijken een stoomzuivelfabriek opgericht. Boerenknechts zijn haast niet te krijgen, zegt hij in 1900. 'Meiden zijn er helemaal niet; die gaan liever dienen in Den Haag of Rotterdam; dan worden ze dames'. Son 1903: de boeren kunnen geen knechts en meiden krijgen. 'De meisjes gaan buiten de gemeente dienen, vooral te Eindhoven; ze komen soms met een pakje tehuis; bevallen en gaan dan weer het dorp uit.' Het is dus heel hard 'slaven en sloven' voor de boerinnen, die om die reden laat trouwen in Haaren (1903). En dat terwijl de mindere boertjes en schoenmakers er daar 'maar op los trouwen'.

De NCB heeft al korte tijd na de eeuwwisseling een aantal sterke afdelingen en boekt overtuigend resultaten. Maar natuurlijk is de organisatie niet overal stabiel: in Den Dungen wordt in 1906 de boerenbond opgeheven, wegens verplaatsing van de kalverhandel naar Rotterdam. De gemeentesecretaris richt weer een afdeling op, maar die leidt een aantal jaren 'een teringachtig bestaan'. Dinther 1906: de Boerenleenbank werkt als spaarbank, maar lenen doen de mensen nauwelijks: er is een te grote commissie die de aanvraag beoordeelt en zwijgt die wel? Maar het werkt wel degelijk. In Heeze hoort de CdK in 1907 dat arbeiders, als zij f 200 á f 300 gespaard hebben, met geleend geld van de Boerenleenbank een huis kunnen bouwen.

Niet alleen de NCB met de eraan verwante instellingen stimuleert de landbouw en bevordert de welvaart van de boerenstand. Evenzeer van belang is de bijdrage die geleverd wordt door de overheid via de rijkslandbouweraren onder wie de succesvolle Petrus van Hoek. Hij was al in 1891 benoemd op verzoek van de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw, die de belangen van de grotere boeren behartigde. Voelde Van Voorst zich beter thuis bij deze organisatie? In Heeze prijst tijdens de audiëntie in 1900 de deken de Boerenbond. Akkoord, zegt de CdK, maar de roomboterfabriek is te danken aan Van Hoek!

In Erp is er jarenlang veel rivaliteit tussen Boerenbond en Maatschappij van Landbouw. Doordat de winkelier van de Maatschappij van Landbouw overlijdt, is de Boerenbond uiteindelijk de winnaar. In Oosterhout ontmoet de Boerenbond veel kritiek van de pastoor en van baron Van Goltstein, die de CdK heeft ontmoet ten huize van zijn schoonouders. Van Goltstein heeft problemen bij het innen van de tienden. Troelstra, landelijk leider van de socialisten, riep in 1903 in Breda de boeren op om te weigeren die te betalen. Voor de pacht wilden ze slechts eenderde van de waarde betalen, opgezet door de Boerenbond. Die kritiek is uitzonderlijk voor deze verslagen. Hangt het samen met het feit dat Oosterhout een aartsconservatief bestuur heeft dat 'het hek aan den ouden paal laat hangen'?

Ook zuivelconsulenten en rijkstuinbouweraren deden hun vruchtbare werk. Voorlichting, proefvelden en cursussen brachten de boeren tot de overtuiging dat er zeer veel te winnen viel. Dat maakte het overigens toen het materieel beter ging, weer moeilijker om aan werkvolk te komen in de landbouw, omdat veel knechts een eigen bedoenkje opzetten. In 1905 woont 95% van de keuterboeren van Haps 'op hun eigen'; ze hebben het beter dan de boeren. Hoewel in Haps tezelfdertijd sprake is van een aantal boeren met 'zilveren balken in huis'. Willebrorders hebben koeien zonder land, 'zoodat alles, wat die beesten noodig hebben, met hondenkarren elders geratst wordt', luidt de klacht in Etten in 1912.

Gebrek aan voer doet zich enige jaren later voor op een structurele en ernstige manier: de oorlog is er de oorzaak van dat rond 1917 veel vee moet worden weggedaan, omdat er geen krachtvoer

meer te koop is. In Linden wordt in 1918 triest geconstateerd dat de keuters tien jaren vooruitgang hebben gekend, maar dat ze thans hun maatschappelijke ondergang tegemoet gaan. Afzetproblemen zijn herhaaldelijk aan de orde, omdat Duitsland invoerrechten vraagt. Boomkwekers uit Haaren en groentetelers uit Hedikhuizen maken daar gewag van. In 1912 komt in Princenhage het eerste 'warenhuis zoals er in 't Westland zo veel zijn gebouwd worden'; de frambozen brengen in Zundert schatten op, wordt vermeld in 1917. De mogelijkheden zijn talrijk en de boeren en tuinders leren en investeren.

Er komen milieuproblemen ter sprake. In Drunen wordt het vee ziek of het valt sterk af, nadat het is ingeschaard geweest tussen mei en augustus in het land dat 'De Honderd Bunders' heet. Na een afgraving bij de Dommel bij Dommelen groeit er een soort kattenstaart die de melkgift van de koeien met tweederde vermindert. 'Carbolineum en bordeauxsche pap' helpen in 's-Gravenmoer onvoldoende om de kevers te bestrijden die de fruitbloesems vreten. De vliegen in Haps bezorgen bij beweiding na het feest van St. Jan de koeien grote bulten waar ze ziek van worden. Mond en klauwzeer komt natuurlijk voor. 'Ook wanneer men in de beesten weer een kalf kan krijgen, de melkgift wordt veel minder dan tevoren.'

Stierenassociaties en geitenfokverenigingen voorzagen in de behoefte van individuele boeren. Geen gebrek aan leuke details bij Van Voorst hierover. Subsidie voor de geitenfokvereniging in Geffen werkt buitengewoon nuttig. Niet alleen worden de geiten zo verzekerd van nageslacht, de geiten zelf worden ook verzekerd, omdat het risico dat ze sterven bij het lammeren tamelijk groot is. De bokken ter verbetering van het ras zijn namelijk te zwaar. En wat de stieren betreft: in Dinteloord maken in 1917 de landbouwers prachtige zaken; dat uit zich op allerlei wijzen. 'Zoo liet eene hengstenassociatie f55.000 bieden voor een in België staande elfjarigen hengst; het dier was voor dien prijs niet te krijgen. Paarden uit Dinteloord gaan naar België om door dien hengst gedekt te worden; dekgeld f 300.'

Een probleem dat verwant is aan dat van de geiten uit Geffen voorziet de deskundige Commissaris zelf voor de koeien in Rijsbergen in 1925. Hij gaat kijken naar een beroemde stamboekstier van Overijssels ras, 'werkelijk een pracht exemplaar, maar naar mijn mening te zwaar om licht vee te dekken. De ervaring was evenwel eene andere, de stier schijnt zich voldoende op te geven, zoodat de te bespringen koe niet onder het gewicht bezwijkt.'

In het begin van de jaren twintig zijn de berichten over bloeiende zuivel-of roomboterfabrieken, over coöperatieve ondernemingen, over succesvolle ontginningen, over afname van wagonladingen kunstmest veelvuldig. De nadruk moet al met al veel meer vallen op wat in gezamenlijkheid bereikt werd dan op de vele problemen die de wisselende omstandigheden van schaarste aan arbeidskrachten, misoogsten, invoerrechten en oorlog met zich brachten. Scholing in een verstandige bedrijfsvoering, hulp bij financiering van de omschakelingen, fabrieksmatige verwerking van producten, een geregelde afzet en gezamenlijke, planmatige ontginningen veranderden de aard van het werk, zorgden voor hogere en vaste inkomens en gaven vertrouwen in de kracht van de land- en tuinbouw.

Als de NCB in 1921 het vijfentwintigjarig jubileum gaat vieren, is de 'boerenapostel' Gerlacus van den Elsen intussen een zeer vermoeid man geworden die zich grote zorgen maakt over de toenemende bureaucratie in de organisatie en over het toenemend materialisme van de boeren, terwijl de kleine pachters nog steeds in moeilijke omstandigheden verkeren. In het feestnummer van *Het Weekblad*, orgaan van de NCB, is de toonzetting van zijn opvolger Jef Wintermans juichend over alle resultaten, maar het artikel van Van den Elsen 'Een Aalmoes' geheten, vraagt dringend om aandacht van de volksvertegenwoordiging en de ministers voor de arme pachtboeren (P. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen Ord. Praem. Emancipator van de Noordbrabantse Boerenstand 1853-1925*, 's-Hertogenbosch 1956, p. 285).

Handel en industrie

Op de ontwikkelingen van de handel en industrie heeft het lokale bestuur wel enige invloed, maar ondernemerschap, arbeidsverhoudingen, economische omstandigheden, landelijke wetgeving en internationale handelspolitiek zijn bepalend. Aspecten daarvan zijn natuurlijk wel herkenbaar op het niveau van de gemeente en haar inwoners en komen ook feitelijk ter sprake bij de bezoeken van de Commissaris.

Of het nu gaat over de omstandigheden waaronder mensen werken, over misbruik van macht zoals bij gedwongen winkelnering, over de invloed van fabrieken op het moreel van de bevolking, Van Voorst laat zich goed informeren. Het blijkt niet dat hij ook daadwerkelijk iets ondernam tegen de wantoestanden, maar zijn verontwaardiging is soms groot. In Capelle werkt de schoenfabrikant Vos met zeventig thuiswerkers die hij dwingt tot kopen in zijn eigen winkel. 'en durfde toch te reclameeren, toen hij in den hoofdelijken omslag naar een inkomen van f. 800,- werd aangeslagen'. De bekende sociaal ingestelde werkgevers Vlekke in West-Brabant en Van Besouw in Goirle komen in de verslagen voor; de CdK lijkt waardering voor hen te hebben. Vlekke laat zijn arbeiders delen in de winst en Van Besouw bestrijdt de winkelnering effectief door een corporatiewinkel op te zetten *Rerum Novarum* geheten, naar de encycliek van paus Leo XIII uit 1891. Thuiswerk komt zeer veel voor en de controle op de naleving van de arbeidswet was in die gevallen haast ondoenlijk. Vrouwen en kinderen vulden het te magere loon aan met wat maar te doen viel.

Over leerlooiers en schoenmakers in Dongen vertelt Van Voorst in 1900 heel kernachtig: 'De looiers zijn goed op de hoogte van hun vak, zij blijven bij de zaak en werken hard; door de week zal er nooit een enkele in de herberg komen. Een groot deel van de bevolking (ongeveer negenhonderd) is schoenmaker; de bazen werken met twintig á vijfentwintig knechts, meestal huiswerkers. Daar heerscht weer in ergerlijke mate gedwongen winkelnering; tweederde van de schoenmakers moeten zich daaraan onderwerpen; daardoor gaan de schoenmakerijen slecht; de knappe werklui willen zich niet laten dwingen; daardoor verloopt de zaak, want er wordt slecht werk geleverd; de bazen vragen niet: wat kan die knecht?, maar: hoeveel verdien ik aan hem in mijn winkel? Door die gedwongen winkelnering maken de overige winkeliers in Dongen buitengewoon goede zaken; zij regelen hunne prijzen naar de winkels waar gedwongen gekocht wordt; geen wonder, dat men in Dongen zoo reikhalzend naar eene tramverbinding met Tilburg uitziet.'

Terwijl het de boeren goed gaat, voeren in Drunen de schoenmakers een hopeloze strijd tegen de machine. 'Het is een ongeluk dat de menschen niet met hun tijd mede gaan, zoodat een schoenmaker van veertig jaar niet in staat is, om schoenen te maken, zooals die nu gevraagd worden, omdat hij dat in zijn jeugd niet geleerd heeft; bovendien zijn door het werken bij de lamp (slecht licht) de oogen op veertigjarigen leeftijd veel minder, terwijl bovendien door het voortdurend voorover zitten de borst geleden heeft. Die schoenmakersknechts zijn wèl te beklagen; vroeg oud, half blind, veel armoede.' (Drunen, 1907) Een opleiding in de fabriek wordt overigens nogal eens gebruikt om thuis schoenen te gaan maken; eigen baas zijn, zal belangrijk zijn geweest. In het verslag over Deurne wordt gewag gemaakt van de ongezonde arbeid bij de ontginningen.

Er is vooral in het begin van de periode Van Voorst voor lang niet iedereen een behoorlijke kostwinning in de provincie. In de loop van de negentiende eeuw emigreerden al veel boerenfamilies naar Amerika. Veel mannen gaan naar Holland maaien of hooien, maar ook naar Noord-Frankrijk voor de houtkap of naar Duitsland, waar ze aan wegen werken of in de mijnen. Komen ze er beter van terug? Ze hebben er hard en gedisciplineerd leren werken, wordt herhaaldelijk beweerd. Maar in Geffen in 1906 valt de opmerking: 'Veel arbeiders uit Geffen moeten naar Duitschland om den kost te verdienen; dat is wel jammer, want ze worden daar op den duur in den grond bedorven.' Dat laatste kon ook in Frankrijk gebeuren: van dat land kwamen de arbeiders als socialisten terug, heet het in Putte. De ondernemer Ch. Stulemeijer uit Breda

klaagt erover dat in 1908 achthonderd mensen uit de regio in Duitsland werken. In 1904 vertelt het college van Etten dat honderd mannen in Duitsland gaan werken, van wie negentig afkomstig uit St. Willebrord en tien uit Leur. Daarnaast gaan nog tachtig mannen in Holland grasmaaien. Maar de betaling was dan ook in Brabant lager dan elders.

Vanuit Werkendam gaan in 1910 heel wat inwoners met grote aannemers mee. 'Op het oogenblik werkten er mensen te Petersburg, te Rosario, in China, te Soerabaja. Het weekloon varieert daar van f 45 tot f 100, in den regel behoeven ze niet zelve te werken, maar moeten ze toezien en opzicht houden bij het werken der inlanders.' Dat is van een andere orde dan het zware werk dat voor de meeste mannen is weggelegd elders. Maar er is een schaduwkant aan dit luxewerk in den vreemde: in 1924 wordt geconstateerd dat er in Werkendam een vrouwenregering heerst, omdat de mannen soms twee jaren wegblijven als ze op die grote werken zijn. De jeugd groeit er bandeloos op.

Veranderingen in de machtsverhouding tussen ondernemers en arbeiders zijn nodig om tot redelijke arbeidsvoorwaarden te komen. Verschillende stakingen in de eerste jaren van de twintigste eeuw wijzen op die verschuivende beweging; het arbeidsconflict bij Van Schijndel in Waalwijk geeft aan hoe ingrijpend voor de lokale samenleving de gevolgen soms waren. Het uitsluiten van georganiseerde werknemers was niet altijd een succesvolle strategie, maar staken evenmin. Juist aan de hand van concrete voorbeelden van plaatselijke conflicten wordt de geschiedenis van vallen en opstaan van de vakbeweging haast tastbaar.

Van fabrieksvolk heeft men op het gemeentehuis geen hoge dunk, en de geestelijkheid denkt er al niet gunstiger over. Daarin komt in de loop der jaren geen wezenlijke verandering. Boeren uit Lierop gaan naar de fabriek. Ze vinden gemakkelijk werk, want 'ze zijn over het algemeen kalmer van aard, eerlijker, meer betrouwbaar dan het gewone fabrieksvolk' (1902). In Stiphout gaan in 1922 honderdvijftig mensen onder wie zes meisjes naar Helmond. 'Deze meisjes staan moreel niet lager dan die welke op de kousenfabrieken in de gemeente werken; ze deugen geen van allen!' Geeft het uitroepteken aan dat de CdK hier slechts citeert?

Het werkvolk uit Maastricht dat bij Philips in Eindhoven werk vindt als glasblazer, heet 'schorriemorrie'; bij zulke termen is het aannemelijk dat hij ze gebruikt zoals hij ze gehoord heeft. In Teteringen werkt op de luciferfabriek in 1904 'een hoop schorriemorrie uit Terheijden. Op de fabriek van Loyens vindt men uitsluitend fatsoenlijk werkvolk.' In Terheijden wordt vier jaren eerder opgemerkt dat dertig jongens en meisjes in de luciferfabriek in Teteringen gaan werken. Ze moeten daarvoor om vijf uur 's morgens van huis en komen om acht uur 's avonds pas weer terug. De suikerbietenindustrie biedt werk aan 'peemeiden': in Breda werken rond de eeuwwisseling ongeveer dertig peemeiden uit Wagenberg; ze verblijven daar de hele week en wonen in hutten. Daarbij vergeleken lijkt de situatie in Geldrop in 1907 goedaardig: omdat de arbeiders sinds ze op de fabriek werken thuis geen land meer bewerken, hangen ze na werktijd op straat. 'Geen vogeltje passeert, of het moet een veertje laten.' Herhaaldelijk valt de constatering dat het met de zedelijkheid nogal gaat, ondanks de invloed van fabriekswerk.

De CdK heeft grote zorgen over vrouwen die in de fabrieken gaan werken en hij staat daarin niet alleen. Hij acht huishoudonderwijs hard nodig, omdat ze nog geen aardappel kunnen koken als ze gaan trouwen. Bovendien leren ze geen zindelijkheid en dat gaat ten koste van de gezondheid van hun zuigelingen. In het verslag van Loon op Zand in 1920 wordt een mooie analyse gegeven van diverse aspecten van het fabriekswerk. 'De patriarchale verhouding tusschen patroon en werkmans is weg. Bij quaestie van loonregeling is er wrijving, maar dan gaat het organisatie tegen organisatie, nooit individu tegen individu. De industrieelen hebben vrij veel geld verdiend en werden daardoor kapitaalkrachtig; dat het hen goed ging was louter een quaestie van geluk. De fabrikanten hebben geen kennis van zaken; zij kunnen zelfs niet boekhouden, zoodat de meesten niet weten hoe hunne zaken staan. Als de fabrikantenzoon de lagere school heeft afgeloopen gaat hij gewoonlijk naar het Klein seminarie, in de hoop, dat er eene priester uit zal groeien; verreweg

de meesten komen weer terug; dan komen ze bij vader die zelf niet op de hoogte is in de zaak; lopen veel rond; hebben veel praats; drinken veel potten bier; en volgen vader later in de zaak op.'

In hetzelfde verslag wordt verteld dat de fabrikanten geen gebruik maken van de vakschool te Waalwijk om het schoenmakers- of het looiersbedrijf te leren. De betere arbeiders wel. 'Huis-industrie was weg, maar er is nu een vijftigtal kleine bazen, omdat electriciteit het werk met een motortje mogelijk maakt. Deze klein-industrie werkt prijsregulerend, omdat men met een matige winst tevreden is.'

Van Voorst bezoekt veel bedrijven en volgt geboeid de onstuitbare ontwikkelingen in Noord-Brabant. De provincie wordt in zijn periode een sterk geïndustrialiseerde regio met traditionele en nieuwe takken van bedrijf. Het gemoedelijk dorps-, kleinschalige, landelijke karakter verandert voorgoed. Hij blijkt een man te zijn die een open oog heeft voor de toekomst, die het terecht vindt dat werknemers menswaardige omstandigheden afdwingen als die niet geboden worden, maar die wel degelijk bezorgd is om de gevolgen van de industriële ontwikkeling voor de gezinnen.

9 Sociale omstandigheden

Volkshuisvesting

Het gebrek aan kwaliteit van de woningen en de volksgezondheid hangen nauw met elkaar samen. Arme mensen waren erbarmelijk gehuisvest in de periode van Commissaris Van Voorst tot Voorst, vooral vóór de woningwet van 1901. Angst voor epidemieën en voor verlies van productiviteit is een grote stimulans geweest voor burgers en later voor de rijksoverheid om betere huisvesting te bewerkstelligen, vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw. De woningwet, die regelde dat instellingen of verenigingen huizen konden bouwen met vaak laag rentend geld van de rijksoverheid, heeft na een aantal jaren veel goeds gebracht.

De gemeenten konden een belangrijke rol spelen in deze ontwikkeling. Het maakte het hen mogelijk woningen onbewoonbaar te verklaren en eisen te stellen bij nieuwbouw. Niet elk initiatief was welkom: in Strijp stelde de raad in 1905 een verordening vast met een zo grote minimumoppervlakte dat de woningbouwplannen van Philips jarenlang gedwarsboomd werden. Philips stoort zich uiteindelijk niet aan de voorschriften en Strijp past de verordening aan. Bij gebrek aan nieuwbouw bleven mensen vaak nog jaren wonen in krotten en hutten. 'Meer dan miserabel' vindt de CdK de toestand in 't Heike, St. Willebrord, gemeente Rucphen. Hij treft er een huisje aan zonder vloer en daken van asfaltpapier. Dat was zeker niet de gemiddelde situatie, maar over het algemeen was de huisvesting voor arbeiders zowel in de stad als op het platteland te klein, onhygiënisch en ongezond.

Philips bouwt ongekend veel voor het eigen personeel, maar vergelijkbare initiatieven zijn er uiteraard ook elders. Nieuwe woningen volgens de woningwet, dat betekende in elk geval een wc en drinkwater. In veel gemeenten is de kwaliteit van het drinkwater echter een groot probleem. Riolering is voor de volksgezondheid eveneens van wezenlijk belang. In de loop van de periode Van Voorst worden op dat terrein grote vorderingen gemaakt. De landarbeiderswet van 1918 gaf landarbeiders de mogelijkheid enig land met een woning in eigendom te verwerven of los land in pacht, middels voorschotten uit 's Rijks kas of voorschotten van de gemeente aan verenigingen of stichtingen. In 1919 is in Den Dungen een groot gebrek aan woningen. 'BenW geraden, om met behulp van de landarbeiderswet zoo spoedig mogelijk in te grijpen. Eene moeielijkheid schijnt te zijn, dat er geen terrein te krijgen is; men hoopt op den dood van Juffrouw Smits uit Veghel; deze heeft 12 boerderijen ofwel 110 hectare in den Dungen liggen; zij is 79 jaar oud; als ze sterft, dan komen die gronden waarschijnlijk publiek.'

De CdK ziet graag dat gemeenten actief zijn op het gebied van de volkshuisvesting en verwijt het BenW ernstig wanneer de gemeente daarin tekortschiet. Over Tilburg valt in dat opzicht geenszins

te klagen. De stad koopt veel bouwgrond, maakt een plan en verkoopt vervolgens de grond weer. Dat is financieel gunstig en de stad heeft daarmee vat op de ruimtelijke ontwikkelingen. Zo hoort het. Woningnood betekent dat trouwlustigen te lang verkering moeten hebben en 'dat leidt tot groote onzedelijkheid' (Woensel 1913). Zo hoort het dus niet.

Armenzorg

Armenzorg gebeurde op armlengte afstand van de gemeente, door het armbestuur, zo nodig financieel ondersteund door de gemeente. In Bakel is het sappelen voor gemeente, armbestuur en dus ook voor de armen in 1905: 'Het algemeen armbestuur kan er niet komen; heeft ongeveer f. 300,- inkomsten; krijgt van gemeente jaarlijks ongeveer even groot subsidie. De kreupele helpt den blinde!' In Dinteloord wordt in 1908 verteld dat het hervormd armbestuur 's winters breiwerk bezorgt aan vrouwen en meisjes 'bij wege van werkverschaffing; voor een lood [in die tijd 50 gram] wol, dat verbreid is, wordt 3 cent betaald; op die manier kan ongeveer 30 cent daags verdiend worden'. In veel verslagen is sprake van tijdelijk werk dat aan de werklozen wordt opgedragen of geleerd, om de armenkas te ontzien. In Nistelrooy heeft het armbestuur ooit mensen leren weven, maar ze gingen liever als boerenknecht naar Duitsland. In Oijen leert de pastoor de mensen manden maken, maar ze zijn liever werkloos. Vanaf de Eerste Wereldoorlog hoorde Staatsbosbeheer tot de werkverschaffers. De burgemeester van Oosterhout deed er een beroep op,

omdat hij hoopte dat zijn werkloze mannen zouden afhaken bij het zware werk dat Staatsbosbeheer verschafte. Ze zouden dan geen recht meer hebben op een uitkering en daar ging het hem om. In een aantal gemeenten waar kloosters zijn gevestigd, doet zich een bijzondere ontwikkeling voor. 'Het volk uit Schaft werkt te Achel aan de Kluis; men verdient daar f 1,- per dag. De Paters verdeden dagelijks de resten (?) van hun middagmaal aan wie het hebben wil; dat fokt armen; die gewoon is bedeed te worden blijft niet weg, wanneer hij de bedeeing niet meer behoeft! Als de menschen maar ergens in de buurt eene woning kunnen krijgen, dan trouwen ze, en gaan 's middags bij de Paters eten halen.'

De toestand van de armen komt in elk verslag aan de orde.

Gezondheidszorg

Ook op dit terrein is het landelijke wetgeving, namelijk de gezondheidswet van 1901, die ervoor zorgt dat structureel toezicht ontstaat ten gunste van de bevolking. Er komen in Brabant zeventien gezondheidscommissies die controleren en adviseren. De gemeenten moeten er vanaf 1912 voor zorgen dat er voldoende medische hulp en hulpmiddelen zijn voor de armen.

Al eerder functioneerde op veel plaatsen de armendokter. Die verschafte van zijn gemeentelijke toelage ook de medicijnen en doet ofwel zelf de bevallingen of heeft een vroedvrouw in dienst. Tenzij de gemeente zelf een vroedvrouw apart betaalt. In Escharen is een ziekenhuis in 1905: 'Eene boerderij werd voor geringen prijs verhuurd, onder voorwaarde, dat huurder twee kamers niet gebruikt; in die kamers moeten dan de eventuele zieken door dien huurder verpleegd worden! In 1913 is deze onmogelijke regeling opgeheven.' Als er in 1902 pokken heerst in Den Dungen, verzorgen zusters de lokaliteit en de verpleging. Ook onwettige kinderen worden door hen geholpen. 'Hulde aan zooveel liefde!' schrijft de Commissaris.

Over de dokters zijn aardige bijzonderheden te vinden in de diverse verslagen. In Lith komen we natuurlijk de vader van Hendrik Wiegersma tegen, over wie in 1915 gemeld wordt dat hij het dorp op zijn kop zette en dat de burgemeester in 1898 al een andere wilde. Maar vier jaar later heeft men geen last meer van hem. In Nieuwkuijk wonen op het kasteel Onsenoort Franse Paters. 'Zoo vuil en zoo smerig!', melden BenW, 'de dokter komt vol ongedierte thuis als hij daarvandaan komt.' Maar dat zegt natuurlijk meer over de paters dan over de dokter. In Loon op Zand is het de dokter zelf die klaagt: op getuigenis van twee hoeren heeft het bestuur hem stante pede ontslagen. In Helmond ontstaat opschudding omdat een Israëliet benoemd is als armendokter. Den Dungen

klaagt jarenlang over dokter Verzijl, 'een beul voor de armen', maar de klachten leiden tot niets: de vakvereniging van doctoren heet oppermachtig. Uit alles blijkt dat de dokter een belangrijke plaats heeft in de gemeenschap. Daarvoor hoeven ze geen Wiegersma te zijn.

Dat geldt overigens ook gaandeweg voor de Kruisverenigingen. Het Groene Kruis, op neutrale grondslag, bestond al in het begin van de eeuw, maar voor deze provincie moest er een katholieke organisatie komen en die kwam er ook. In het begin van de jaren twintig wordt het Wit-Gele Kruis steeds vaker met waardering genoemd.

Op verschillende plaatsen is de in het algemeen zeer hoge kindersterfte aan de orde en vraagt de CdK aan het gemeentebestuur om daar onderzoek naar te doen. Heesch 1920: 'De kindersterfte was schrikkelijk; de moeders wilden hare kinderen niet voeden. De pastoor is daartegen met al zijne macht opgetreden; thans is de kindersterfte tot normale verhoudingen terug gebracht.' In augustus en september is in Helmond de kindersterfte het hoogst. Komt dat omdat de ouders dan naar de kermis gaan, vragen BenW zich af. In Stratum drinken de vaders bier en de moeders borrels in het café; de baby wordt meegenomen. Ook daar is de kindersterfte ernstig. Hier en daar wordt als reden aangevoerd dat het begrafenisfonds uitkeert bij miskramen als er een verklaring is van de ambtenaar van de burgerlijke stand van aangifte van de geboorte. Een reden om onvoldragen vruchten niet weg te gooien. Op andere plaatsen worden de ongezonde omstandigheden van wonen of werken als oorzaak genoemd.

Zeden

Vast onderwerp op basis van de jaarverslagen van de gemeente is het aantal gedwongen huwelijken en het aantal onwettige kinderen. In de protestantse gemeenten in het Land van Heusden en Altena lijkt het gebruikelijk pas te trouwen als er een kind op komst is. Almkerk: 70% gedwongen huwelijken. In Andel noteert de CdK in 1902: 'Men trouwt in den regel niet voor dat het moet.' In katholieke kringen werd het als een schande beschouwd. Het duidelijkst komt dat naar voren in Nieuwkuijk. Daar kan men 's middags om vier uur terecht op het gemeentehuis en de volgende ochtend om half zeven in de kerk. Een bruiloft zou ongepast zijn en het echtpaar durft niet door het dorp te wandelen. Dat verneemt Van Voorst in 1902. In 1910 schrijft hij: 'BenW zijn het met mij eens, dat het niet aangaat, om bij een gedwongen huwelijk op een ander uur de menschen te helpen dan daarvoor in normale omstandigheden geldt; dat mogen zij aan den pastoor overlaten!'

Als telg uit een zeer katholiek geslacht kende hij ongetwijfeld en deelde hij waarschijnlijk de opvattingen van de kerk, maar hij is op en top bestuurder, uit zich zeer onafhankelijk en verlangt die houding ook van de lokale overheid.

In Raamsdonk, waar de bevolking deels protestants, deels katholiek is, heeft men niets tegen de kermis: er gebeuren op een kermis immers alleen maar verkeerde dingen tussen roomsen! Voorkomen is nog altijd beter dan genezen. In Tongelre treedt de veldwachter dus krachtig op: 'In de bosschen geven vele vrijende paartjes zich aan onzedelijkheid over; de veldwachter bekeurde er drie maal; ze kregen respectievelijk f 25 of dertig dagen, f 25 of veertien dagen, en f 25 of ... dagen. Nu zit er de schrik in!' Geffen 1915: 'Volgens BenW staat bevolking zedelijk op lagen trap; er wordt veel gedronken; trouwen is gewoonlijk moeten. Het ongeluk is, dat de zoogenaamde betere stand hier het slechte voorbeeld geeft; alle schaamtegevoel is uit de menschen uit.'

In samenhang met het drankprobleem, dat algemeen was, wordt steeds ter sprake gebracht of de sluitingstijden gehandhaafd worden. Agressie in en om de drankhuizen komt uiteraard voor. In Halsteren is een verordening om 'zich masqueren' bij vastenavond te verbieden. De boete is zo laag bij overtreding dat men die er graag voor over heeft. Halsteren heeft een zeer 'ongebonden' bevolking, wordt in 1900 beweerd; de vrouwen leren drinken op de suikerfabriek en bij de

oesterputten ontbreekt het aan toezicht. Geen wonder dat ze in Tholen neerkijken op deze Papen, zoals vermeld wordt in 1908.

Stropen, diefstal, openbare dronkenschap, vechtpartijen, natuurlijk ontbreekt geen van deze kwalen. Een paar keer is sprake van moord. In 1900 komt politiecommissaris Caarls in Tilburg op audiëntie 'die den koster aanwees als den schuldige aan den moord op het elfjarige dochtertje van Kessels in de kerk van pastoor Bergmann'.

In Mierlo wordt in 1902 wethouder Van den Bogaard doodgeschoten en in Ossendrecht treft een Belg dit lot bij gelegenheid van de kermis in 1908. In Standdaarbuiten is blijkens het verslag van 1912 dominee Barmen 't Loo onder indruk van de moord op een van zijn gemeenteleden, een twintigjarig meisje. Daarbij vergeleken lijkt de abnormale snoeplust van de mensen in Oosterhout, Teteringen en Princenhage kinderspel.

Alleen al uit de aardrijkskundige aanduidingen valt af te leiden dat er nog ruimte was in Brabant voor aparte groepjes bewoners die minder maatschappelijk aangepast leefden. In Schijndel hebben de mensen van 'den Berg' geen beste naam, hoewel de kinderen braaf naar de catechismusles komen. Op de pastorie krijgen ze wat te eten, vandaar. In Rucphen wonen de echte armen op 'het Heike'. De CdK noteert in 1904: 'In Oosterhout vernam ik, dat het minste soort volk woont te Voorheide en Bosch; dat is een apart soort menschen, afstammelingen van een soort Zigeuners, die vroeger geen eigenlijke woningen hadden; zij vermengen zich niet met de overige bevolking.'

Over de eigenaardige leefwijze van een deel van de Boekelse bevolking valt veel te vertellen. Wethouder Van den Akker is daar armmeester in het begin van de eeuw. Hij kent dan meer dan vijftig gezinnen, maar eerder waren er dat 62, die een eigen hutje hebben in de gemeente. 'Omstreeks Paschen sluiten ze hun hut, en trekken met het heele gezin in een woonwagen weg, tot Maastricht, tot Antwerpen, Mechelen en Gent, soms nog verder. De kinderen moeten onderweg de kost bedelen terwijl de ouders bezems binden of stoelen matten. De zedelijkheid onder die menschen is over het algemeen groot; bepaald stelen doen ze niet, dat naam heeft, maar ze leven van stroop en schooien en bedelen; te lui om te werken matten ze voor den vorm stoelen, of binden bezems. Ze trouwen op jeugdigen leeftijd; gedwongen huwelijken komen daarbij niet voor, onechte geboorten evenmin. Als ze thuis zijn, nemen ze hunne godsdienstplichten goed waar, ze komen trouw ter kerk, houden Paschen enz. Ze gaan met Paschen weg en komen omstreeks Allerheiligen terug. Als ze in de gemeente zijn, bedelen ze den kost bij elkaar; men heeft van hen evenveel last als van de armen uit Uden. De kinderen gaan 's zomers natuurlijk niet naar school, en komen er 's winters ook bijna niet in. Dat nomadenleven zit er zóó in, dat het voorkwam dat, wanneer het armbestuur zich de opvoeding van de kinderen moest aantrekken, en deze vijftien jaar in eene geregelde boerenhuishouding hadden doorgebracht, zij, als ze trouwden, weer in het oude nomadenleven van hunne ouders terugvielen!' (verslag uit 1903). In 1906 gaat het om nog een twintigtal gezinnen, in 1910 zijn zeven gezinnen nog 'ruilebuiters'.

Van korte duur waren de socialistische woongemeenschappen te Best en Bergeijk in het begin van de jaren twintig. In Best zocht men contact met de bevolking, was behulpzaam bij ziekte en richtte kinderfeesten aan; in Bergeijk k, een filiaal van Best met drie dominees als curatoren, leefde men zonder relatie met de bevolking.

10 Religie

Eigenlijk kan dit aspect van de Brabantse samenleving in het eerste kwart van de twintigste eeuw maar met moeite los geschreven worden van de andere hoofdstukjes. Een aanwijzing voor deze opmerking ligt alleen al in het feit dat we in al het vorige de heren geestelijken vaak ontmoet hebben. We zullen hen ook bij 'onderwijs' nog tegenkomen. Ze komen naar de audiëntie, spreken

zich daar uit over hun parochie en parochianen, bemoeien zich met de politiek, adviseren gevraagd en ongevraagd over een te benoemen burgemeester.

Op een aantal plaatsen heeft Van Voorst zo zijn onuitgesproken, maar gelukkig wel genoteerde bedenkingen. In Moergestel meldt zich pastoor Van Rijckevorsel in 1899. 'Deze prees zeer de deugd van zijn kudde, zijne heele gemeente gaat naar den hemel.' Ook de dominee komt op audiëntie. In Vlijmen bijvoorbeeld in 1898. 'Zijn kuddeke bestaat uit vijfenvijftig zieltjes.' Sommige pastoors hadden humor! Er is een groot verschil tussen de boeren van Geffen, die wél geven, en die van Kleef, die aan het geld vast blijven zitten, grapt de pastoor van Oeffelt in 1897.

De Commissaris merkt nog al eens op dat de heren weinig te vertellen hadden. De heren hadden overigens hier en daar zeer veel te vertellen. In Mierlo bijvoorbeeld gaat de pastoor rond 1909 over de armengelden, is baas van de plaatselijke bank, maar wenst zich op geen manier te verantwoorden voor de uitgaven die hij doet. Hoeveel directe steun zouden arme Mierlonaren hebben van de grondaankopen waarvan men de pastoor verdenkt? En hoeveel plezier hadden de vrouwen van Someren rond de eeuwwisseling van hun pastoor die een middel kende tegen vrouwenziekten? De bisschop maakte daar een einde aan. In Vessem wordt op de pastorie getrakteerd met kermis, in de hoop dat de meisjes daarmee uit de kroeg te houden zijn.

In Vlierden heeft men ernstige klachten over pastoor Pistorius. 'Deze moet namelijk bijzonder scrupuleus zijn, ten gevolge waarvan het hem er van tijd tot tijd door loopt.' In Dussen hebben ze rond 1910 een lastige pastoor: boetes die de veldwachter uitschrijft voor zijn parochianen worden door hem betaald. Voorbeelden te over van toevallige toestanden, omdat mensen nu eenmaal mensen zijn, pastoors en kapelaans inclusief, toen en nu.

De CdK houdt niet van vermenging van kerk en staat. Gemeenschapsgelden voor initiatieven van kerkelijke zijde, dat roept bij hem bezwaar op. Soms zijn Gedeputeerde Staten het niet met hem eens. Zo krijgt de pastoor van Tongelre in 1909 geld voor de bouw van een liefdehuis tegen de zin van Van Voorst. Als een gemeente zelf geld op de begroting zet voor de bouw van een kerk, wordt daar kritisch op gereageerd door de provincie als toezichhoudende instantie, maar het wordt niet verboden. Als een pastoor te gretig is om openbaar onderwijs om te zetten in katholiek, bewaakt de CdK nauwgezet de wettelijke bepalingen en dan kan de pastoor desnoods jaren wachten, omdat eerst de openbare school op een nette manier 'leeggepompt' moet worden. Dat betekent niet dat hij de verhouding tussen gemeentelijke en kerkelijke overheid onbelangrijk vindt. Herhaaldelijk wijst hij erop dat goede verhoudingen in het belang zijn van de gemeente.

In 1915 noteert de CdK in Veghel: 'Tusschen Veghel en Uden liggen de gehuchten Lage Hei en Hooge Hei; de pastoor van die gehuchten heeft het noodig geacht, zijne parochie Mariaheide te noemen; BenW spreken in het verslag omtrent den toestand der gemeente ook van Mariaheide, hoewel dat op geen enkele kaart te vinden is.'

Samenwerking, zelfs volledige integratie, is er in dit opzicht in Deurne, waar de naam van de burgemeester (Van Beek) en die van de pastoor (Roes) tot de buurtschap Roesbeek leiden. De rol van de priesters bij de ontwikkeling van de landbouworganisatie is gigantisch. Pater Van den Elsen heet niet voor niets de Boerenapostel. Ook pastoor Roes had invloed ver buiten zijn standplaats Deurne. In alle afdelingen van de NCB speelde de geestelijkheid een rol.

Datzelfde geldt voor de organisaties op katholieke grondslag in de diverse takken van bedrijf. Priesters, sociaal bewogen, geïnspireerd door de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 van paus Leo XIII, kwamen op voor menswaardige werkomstandigheden en stonden hier en daar tegenover de werkgevers, zoals in Waalwijk. Maar in de verslagen valt ook wat anders te lezen. 'De geestelijkheid raast van af de preekstoel, maar bemoeit zich verder heel niet met de mensen.' Als dan het socialisme vat krijgt op de bevolking, heeft men dat over zich afgeroepen, vindt Van

Voorst met betrekking tot Loon op Zand in 1921. De grote rol die de fraters en de zusters spelen in onderwijs en gezondheidszorg komt natuurlijk ter sprake tussen de CdK en het gemeentebestuur.

Het aantal protestanten is over de hele provincie genomen uiteraard aanzienlijk geringer in Brabant dan het aantal katholieken, maar het neemt mét de industrialisatie toe. Waar de opmerking valt dat het jammer is dat iemand protestant is, bijvoorbeeld in het geval van de dokter in Rijsbergen, lijkt me dat eerder een mening van BenW weer te geven dan van de Commissaris. Hij is objectief en respectvol, ook op dit terrein. In het verslag van de toestand der gemeente wordt, behalve het getal katholieken en protestanten, ook het getal Israëlieten aangegeven. In de verslagen van Van Voorst komen de joden, als zodanig negatief ter sprake. Hier en daar staan feiten, opmerkingen en uitdrukkingen die pijn doen. Het was toen blijkbaar nog zo gewoon om zo over joden en hun 'handel en wandel' te spreken dat ook de Commissaris van de Koningin vrijuit schreef.

11 Onderwijs

'Overvloedig onderwijs' was er te Helmond in 1924, in de ogen van de CdK. Hij veronderstelt dat daar binnenkort geen domme mensen meer zullen zijn, maar wel overdreven veel mogelijkheden. Hij is overigens een groot voorstander van goed onderwijs. In aansluiting op het lager onderwijs en het herhalingsonderwijs ontstond in de provincie in het eerste kwart van de eeuw een grote hoeveelheid veelsoortige opleidingen: landbouwcursussen en landbouwscholen, vakopleidingen in en buiten de fabrieken, ulo- en huishoudscholen, hbs en gymnasium, handelskursussen en opleidingen voor onderwijzers. In elk verslag komt de toestand van het onderwijs aan de orde.

De leerplichtwet van 1901 werd niet overal streng nageleefd. In Nieuw-Vossemeer bijvoorbeeld gaan in 1917 32 van de 36 leerlingen uit de hoogste klas niet naar school, zonder dat de schoolopziener ingrijpt. De Commissaris vraagt het college dit officieel te melden aan de provincie, want hij hecht aan de leerplicht en aan de controle op naleving. Maar als hij een kostschool bezoekt zoals De Ruwenberg te St. Michielsgestel of St. Louis te Oudenbosch, vraagt hij een morgen vrijaf voor de jongens.

Er zijn meer mensen die het goed voor hebben met de jeugd: er is in 1900 te Rijsbergen een onderwijzer die een kerstvakantie wil invoeren! De schoolkinderen van Meeuwen krijgen in 1915 veertien dagen landbouwverlof om bessen en ander fruit te plukken in Heusden. Kinderhanden waren bij allerlei soorten werk hard nodig voor het gezinsinkomen, al hoefden ze niet meer vóór hun twaalfde naar de fabriek; dat heeft ongetwijfeld veelvuldig geleid tot minder schoolbezoek.

Het lager onderwijs is bij het begin van de twintigste eeuw openbaar, tenzij de fraters of de zusters een school geopend hebben. In Dieden bewerkt de pastoor de raadsleden, zodat zij een onderwijzer benoemen in plaats van de onderwijzeres die door BenW op de voordracht was geplaatst. Benoeming van een onderwijzer zou tot gevolg hebben dat de meisjes niet in Dieden naar school zouden gaan, maar naar de katholieke school in Batenburg. 'Het bezwaar dat jonge zwakke meisjes bij slecht weer en ontijde de Rivier moeten passeeren om de school te Batenburg te bereiken, telt Heerom blijkbaar helemaal niet.' Zo staat het in zijn verslag van 1918.

De wettelijke financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs betekent voor de gemeenten na 1920 een ondraaglijke last op hun begroting. Soms is het een oplossing wanneer het kerkbestuur het schoolgebouw overneemt, maar de zorgen zijn over het algemeen enorm. Er gebeurt dan iets uitzonderlijks. De Commissaris der Koningin van Friesland schrijft naar zijn collega's en vraagt om gezamenlijke actie, in juli 1921. In oktober van dat jaar komen de heren in Utrecht bijeen en ze vinden elkaar op twee uitgangspunten: er moet niet getornd worden aan de grondslag van de gelijkstelling en aan het rijk kan geen geld gevraagd worden, gezien de toestand van 's lands financiën. Zij zullen hun colleges voorstellen met provinciale middelen hulp te bieden.

De opleiding van onderwijzers geschiedde in de normaalscholen, die ook in relatief kleine plaatsen als Boxmeer en Waalwijk bestonden. Rijk worden was er niet bij voor onderwijsgeevenden, maar zo erg als in Zesgehuchten in 1897 is het elders zeker niet gesteld: 'Het Hoofd der School is sinds zevenentwintig jaar te Zesgehuchten; hij is nog steeds minimumlijder.' Soms handhaafde de schoolopziener een hoofd te lang in zijn functie. In Nuland functioneert een stokdove in 1919. Een pikant voorbeeld biedt Riethoven in 1911. Vughts is daar al veertig jaar in dienst en is zeer slechtziend. Zijn beoogd opvolger, de hulponderwijzer Knoops, wordt niet gewenst door de burgemeester, omdat de man verdacht wordt van het crimem nefandum [het misdrijf dat niet genoemd mag worden] met schooljongens. De dochter van Vughts zou trouwens best eens zwanger kunnen zijn van Knoops. Deze knoopt een nette betrekking aan met een meisje, trouwt en verwerft een andere nette betrekking, namelijk die van schoolhoofd van Riethoven. Dus toch. Hij ontwerpt later bovendien een belastingformulier dat in dertien gemeenten gebruikt gaat worden.

Er is een onderwijzer die er tijdens de audiëntie in Empel in 1898 terecht over klaagt dat het dak op zijn huis te laat hersteld is. 'Daardoor was, nu het dak eindelijk gemaakt was, een deel der woning ten gevolge van vocht bijna onbewoonbaar, en groeiden de champignons aan het plafond, terwijl het behangsel zelfs op de spoumuren niet meer hield.'

De CdK hoort graag dat er herhalingsonderwijs wordt gegeven en waardeert het als het gemeentebestuur dat bevordert. Soms gebeurt dat met geld van het Legaat van Cooth. Deze oud-griffier der Staten schonk een aantal gemeenten een bedrag ter bevordering van openbaar onderwijs. Hij vond het, evenals zijn broer die in Breda een ambachtsschool mogelijk gemaakt had, belangrijk dat kinderen een vak konden leren, maar ook de kennis van vaderlandse en provinciale geschiedenis wilde hij bevorderen. De gemeenten zijn erg vrij omgesprongen met de wensen van de erflater. Er zijn procedures over gevoerd en in Eindhoven kwam het tot een verbeterd schoolstrijd.

Bovenstaande is niet meer dan het op een kier zetten van een aantal deuren van het huis dat onderwijs heet. Elke kamer prikkelt tot beter kijken, tot meer zien. In het kader van de bezoeken van de Commissaris waren het de dagelijkse vorderingen en problemen die de aandacht vroegen, daarvan getuigt elk verslag. In Tilburg ontmoette hij in 1908 de directeur van de nieuwe ambachtsschool, de heer Steinmann, 'mijn ouden leeraar in het teekenen te Huissen'. Dat is een kamer waar ik wel even in had willen zijn, om die twee samen te zien, om hen over vroeger in Huissen te horen praten en over nu in Den Bosch en in Tilburg.

12 Oorlog

De mobilisatie bracht zeer veel militairen naar Brabant en de andere zuidelijke provincies. Het gebied kwam onder militair gezag. Dat had gevolgen voor de bestuurders en voor de bevolking. De grotendeels gesloten katholieke gemeenschappen en uiteraard ook de gemeenten met een protestants karakter, kwamen in aanraking met andere opvattingen, ander gedrag, ander vermaak.

In Ginneken gaat het om duizend ingekwartierden en driehonderd Belgen. In Woudrichem is in 1915 ongeveer tweehonderd man gelegerd, bovendien liggen honderdvijftwintig pontoniers in een schip voor de wal. De schoollokalen zijn nodig voor het leger. Logisch dat zulke aantallen vreemden hun effect hebben op de bevolking. Klachten over zowel mobilisatie als over de driehonderdvijftig vluchtelingen zijn er bijvoorbeeld in 1915 en in 1919 in Haaren: vooral de Amsterdamse soldaten hebben een demoraliserende invloed en de Belgen zijn 'een echt zoodje'. In Rijswijk wordt in 1923 nog opgemerkt dat de moraliteit van de bevolking zozeer geleden heeft onder de mobilisatie dat bijna alle huwelijken gedwongen zijn en in Hoeven ondervindt men de gevolgen blijkens het verslag nog in 1925.

Zeer veel vluchtelingen kwamen binnen in augustus 1914, het begin van de oorlog. Velen gingen na een paar maanden weer terug, maar er bleven er ook nog veel. Mensen met geld konden na verloop van tijd voor zichzelf wel een onderkomen regelen, maar voor arme vluchtelingen moesten de gemeenten voor opvang zorgen. Ook veel militairen uit België met hun gezinnen werden in grote kampen met eigen voorzieningen gehuisvest. In de gemeentearchieven is veel correspondentie te vinden tussen de CdK en de burgemeesters over te treffen maatregelen. Potentieel lastige vluchtelingen moeten zo goed mogelijk geselecteerd worden en apart ondergebracht in centrale voorzieningen, luidt een instructie.

Als er, naarmate de oorlog langer duurt, gebrek aan voedsel ontstaat, moeten distributieweetcommissies voor een eerlijke verdeling zorg dragen. De burgemeester van Oeffelt moet wegens ergerlijke overtreding van de distributiewet ontslag nemen. In Dommelen wordt in 1920 wethouder Verbeek 'uitgeworpen' omdat hij zich gehaat heeft gemaakt door zijn strikte eerlijkheid bij de graanlevering en de militievergoedingen tijdens de mobilisatie. Boeren worden gedwongen tot teelt van de noodzakelijke producten. Voorraden worden in beslag genomen en levensmiddelen mogen niet meer uitgevoerd worden. Als er gebrek ontstaat aan veevoer, moeten de boeren veel vee weg doen. De oorlog is voor hen een breuk in de opgaande lijn van hun economische situatie tussen 1900 en 1914.

Er wordt gestroopt en er wordt oorlogswinst gemaakt. Voor dat laatste valt blijkens de reacties geen begrip op te brengen, op stropen, een vertrouwd verschijnsel in de grensprovincies, wordt gemoedelijker gereageerd. Gebrek aan grondstoffen legt de productie in een aantal bedrijfstakken lam. In Budel verschaft de zinkfabriek in 1918 al haar arbeiders werk door hen grond te laten ontginnen. 'Men werkt ten Westen van de fabriek, omdat de wind de schadelijke dampen meestal in Oostelijke richting drijft; alle woningen staan eveneens aan de Westzijde; omdat de windrichting meestal van West naar Oost is. Aan de Oostzijde van de fabriek groeit binnen een afstand van drie kwartier absoluut niets. De gemeente Budel heeft daar honderd hectare heidegrond liggen; zelfs de heide is gestorven; alles is weer wit zand geworden.'

Een aardig detail uit Baardwijk 1916 in deze lastige oorlogsjaren tot slot: 'De industrie is, voorzooveel het vrouwenschoenen betreft, geheel veranderd; vroeger moesten het sterke schoenen zijn; thans moeten er mooie luxe schoenen gemaakt; de modellen veranderen wel twee maal in het jaar. Men schreef deze ommekeer in de vraag naar vrouwenschoenen toe aan de Belgische vluchtelingen; deze zijn allen op mooie schoenen gesteld en hebben hare Hollandsche zusters in die richting mede gesleept.'

Joep L.M. Baartmans-van den Boogaart, 2001

Inhoud

1 De aard van de aantekeningen	2
2 Het reizen	3
3 De ontvangsten.....	4
4 Het verloop van het bezoek.....	4
BenW	5
Audiënties.....	7
Uitstapjes	8
5 Het raadhuis / de secretarie / het personeel.....	9
6 De lokale politiek	11
7 Herindeling.....	13
8 Werk.....	14
Land- en tuinbouw.....	14
Handel en industrie.....	17
9 Sociale omstandigheden.....	19
Volkshuisvesting.....	19
Armenzorg.....	20
Gezondheidszorg.....	20
Zeden	21
10 Religie	22
11 Onderwijs.....	24
12 Oorlog	25